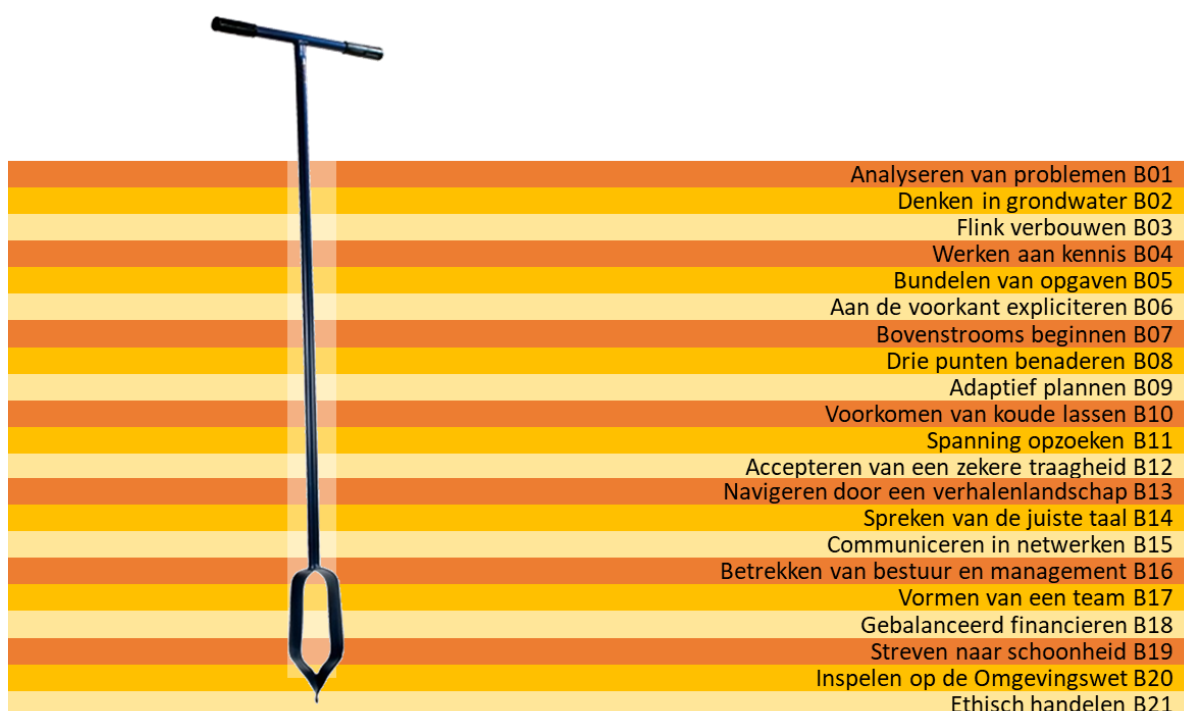

Bouwstenen voor gebiedsontwikkeling rond droogte

Het verbinden van geïntegreerd en integraal werken

17-6-2021
Govert Geldof
Geldof c.s., Tzum

*“Onze watersystemen zijn zo lek
als een mandje”*

Bouwstenen voor gebiedsontwikkeling rond droogte

Het verbinden van geïntegreerd en integraal werken

INHOUD

<u>1</u>	EENENTWINTIG BOUWSTENEN	8
1.1	INTERVIEWS	8
1.2	AANLEIDING: MOTIE GEURTS	8
1.3	TWEE PILOTS	10
1.4	LAAGJES	11
1.5	URGENTIE	13
1.6	OPBOUW RAPPORT	14
<u>2</u>	GEÏNTEGREERD EN INTEGRAAL WERKEN	15
2.1	TIJD- EN RUIMTESCHALEN	15
2.2	LOKALE KANSSEN EN DE PUZZEL IN ELKAAR ZETTEN	16
2.3	GEÏNTEGREERD WERKEN	17
2.4	INTEGRAAL WERKEN	19
2.5	HET VERBINDEN VAN GEÏNTEGREERD EN INTEGRAAL WERKEN	19
2.6	RELATIE MET DE BOUWSTENEN	20
<u>3</u>	ANALYSEREN VAN DE PROBLEMEN (B01)	24
3.1	KLIMAATVERANDERING?	24
3.2	SPRENGWERKING	25
3.3	RELATIE MET LANDBOUW EN ONDERHOUD	27
3.4	BODEMSTRUCTUUR EN BODEMLEVEN (MICROBIOOM)	27
3.5	DROOGTE	30
3.6	DRINKWATERWINNING	32
3.7	VERNATTING	33
3.8	WATERKWALITEIT	33
3.9	DINKEL	34
<u>4</u>	DENKEN IN GRONDWATER (B02)	37
4.1	AANWEZIGE KENNIS	37

4.2	INRICHTING EN BEHEER	37
4.3	SNEL REAGEREND GRONDWATER	39
4.4	KWINTET IN PLAATS VAN DE TRITS	39
4.5	DE CHEMIE VAN (GROND)WATER	41
4.6	DINKEL	43
5	FLINK VERBOUWEN (B03)	44
5.1	EEN FLINKE VERBOUWING	44
5.2	EEN KAART MAKEN	45
5.3	HET INRICHTEN VAN EEN RIVIER (OF BEEK)	45
5.4	OMSLAG IN DENKEN	45
5.5	DINKEL	46
6	WERKEN AAN KENNIS (B04)	47
6.1	ECHTE KENNIS	47
6.2	REKENMODELLEN	47
6.3	BIJNA VERLOREN KENNIS	48
6.4	WATERBALANSEN OPSTELLEN	49
6.5	EDUCATIE	50
6.6	DINKEL	51
7	BUNDELEN VAN OPGAVEN (B05)	52
7.1	SCHAALGROOTTE	52
7.2	VERSCHILLENDE OPGAVEN	52
7.3	INTEGRAAL WERKEN	53
7.4	LANDBOUW	53
7.5	DINKEL	53
8	AAN DE VOORKANT EXPLICITEREN (B06)	56
8.1	DOELEN, ROLLEN EN VERANTWOORDELIJKHEDEN EXPLICIET MAKEN	56
8.2	HET THEATERMODEL	57
8.3	DINKEL	58
9	BOVENSTROOMS BEGINNEN (B07)	59
9.1	SUBTIEL EN VERFIJND	59
9.2	IEDERE SITUATIE IS UNIEK	60
9.3	DINKEL	60

<u>10</u>	<u>DRIE PUNTEN BENADEREN (B08)</u>	61
10.1	NIET MENGEN, MAAR VERBINDEN	61
10.2	DENKEN IN WATEROVERLAST	62
10.3	HET DAG IN DAG UIT FUNCTIONEREN	63
<u>11</u>	<u>ADAPTIEF PLANNEN (B09)</u>	64
11.1	ONZEKERHEID	64
11.2	GEPROGRAMMEERDE FLEXIBILITEIT	65
11.3	ZELFREGULERING BINNEN KADERS	66
11.4	DINKEL	67
<u>12</u>	<u>VOORKOMEN VAN KOUDE LASSEN (B10)</u>	69
12.1	BEHEERDERS VANAF HET BEGIN MEENEMEN	69
12.2	ACTEREN VAN BEGIN TOT EIND	70
12.3	NIEUWE VORMEN VAN BEHEER	71
<u>13</u>	<u>SPANNING OPZOEKEN (B11)</u>	72
13.1	ZOEK DE SPANNING	72
13.2	GEÏNTEGREERD WERKEN	73
13.3	DE PRAKTIJK ALS VERTREKPOINT NEMEN	74
13.4	DINKEL	74
<u>14</u>	<u>ACCEPTEREN VAN EEN ZEKERE TRAAGHEID (B12)</u>	76
14.1	HET BELANG VAN EEN ZEKERE TRAAGHEID	76
14.2	NIET TE TRAAG	78
14.3	DINKEL	78
<u>15</u>	<u>NAVIGEREN DOOR EEN VERHALENLANDSCHAP (B13)</u>	79
15.1	HET BELANG VAN DE GESCHIEDENIS	79
15.2	HET ANTROPOCEEN	80
15.3	HET VERHALENLANDSCHAP	81
15.4	DINKEL	82
<u>16</u>	<u>SPREKEN VAN DE JUISTE TAAL (B14)</u>	83
16.1	DE TAAL VAN HET HERKENBARE	83
16.2	DE TAAL VAN HET LATEN ZIEN	84

16.3	DINKEL	85
<u>17</u>	<u>COMMUNICEREN IN NETWERKEN (B15)</u>	<u>87</u>
17.1	INTERESSE	87
17.2	OPZOEKEN VAN WEERSTAND	88
17.3	BEWONERS	89
17.4	WERKEN AAN VERTROUWEN	90
17.5	KEUKENTAFELGESPREKKEN	92
17.6	MONITOREN EN FEEDBACK	93
17.7	DINKEL	94
<u>18</u>	<u>BETREKKEN BESTUUR EN MANAGEMENT (B16)</u>	<u>96</u>
18.1	BESTUREN	96
18.2	MANAGEN	97
18.3	DINKEL	98
<u>19</u>	<u>VORMEN VAN EEN TEAM (B17)</u>	<u>99</u>
19.1	HET BELANG VAN CONTINUÏTEIT	99
19.2	ANDERE KWALITEITEN	100
19.3	DINKEL	100
<u>20</u>	<u>GEBALANCEERD FINANCIEREN (B18)</u>	<u>101</u>
20.1	HET JUISTE TEMPO	101
20.2	BRONNEN BIJ ELKAAR BRENGEN	101
20.3	NEVENDOEL	102
20.4	AFGEWOGEN SUBSIDIËREN	102
20.5	DINKEL	104
<u>21</u>	<u>STREVEN NAAR SCHOONHEID (B19)</u>	<u>105</u>
21.1	BELEVEN	105
21.2	RECREËREN	106
21.3	HET VERBINDEN VAN LANDSCHAPPEN	106
<u>22</u>	<u>INSPELEN OP DE OMGEVINGSWET (B20)</u>	<u>107</u>
22.1	WAARDEN EN VERTROUWEN	107
22.2	PARTICIPATIE AAN DE VOORKANT	108
22.3	CONTRACT	108

22.4	TAALHANDELING	108
22.5	DINKEL	109
<u>23</u>	<u>ETHISCH HANDELEN (B21)</u>	<u>111</u>
23.1	DOELEN	111
23.2	AMBITIE	112
23.3	LEF	112
23.4	WENKEND PERSPECTIEF	112
23.5	DUURZAME ONTWIKKELING	113
23.6	UITSTRALEN	114
23.7	DINKEL	115
<u>24</u>	<u>VERNIEUWENDE AANPAK?</u>	<u>116</u>

1 Eenentwintig bouwstenen

1.1 Interviews

Dit rapport komt voort uit gesprekken met medewerkers van waterschap Vechtstromen, waterschap Rijn en IJssel en de provincies Gelderland en Overijssel, bestuurders, adviseurs, een rentmeester en een betrokken inwoner van het dorp Enter. Ze hebben allen een betrokkenheid bij de herinrichting van de Boven-Regge in Twente (project Reggedal-Enter), de gebiedsontwikkeling in landgoederenzone rond de Baakse Beek, in de Achterhoek of de gebiedsontwikkeling Beneden-Dinkel (Twente). Daarnaast zijn twee recent gepensioneerde onderzoekers geïnterviewd. Zij hebben hun werkzame leven volop gewerkt aan de verbetering van watersystemen op de hogere zandgronden, waarbij ze de brug hebben geslagen tussen theorie en praktijk.

Figuur 1. Beeld van de Boven-Regge na herinrichting.

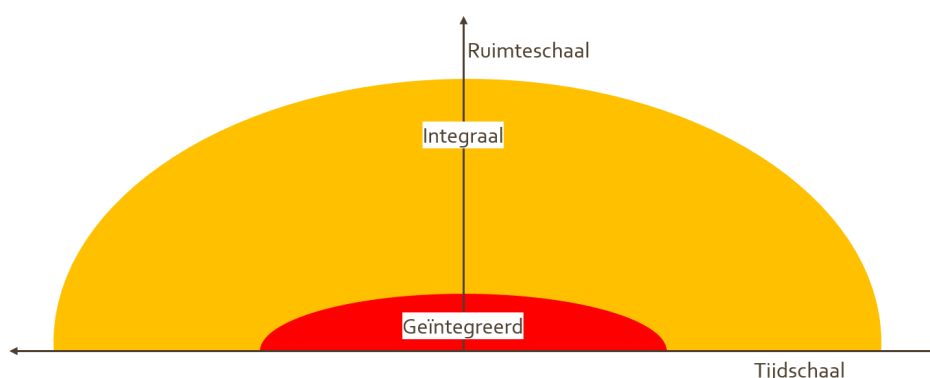
Tezamen reiken ze 21 bouwstenen aan voor een succesvolle aanpak van gebiedsontwikkeling, gericht op vermindering van de negatieve gevolgen van droogte. Deze bouwstenen vragen alle aandacht. In combinatie maken ze het mogelijk de complexiteit van de opgaven hanteerbaar te maken. Ze leveren geen afvinklijstje, maar een overzicht van aandachtsvelden en concrete handvatten. Ze vormen een geheel en zijn met elkaar verweven.

1.2 Aanleiding: motie Geurts

De aanleiding voor het opstellen van dit rapport is [motie Geurts](#). Op 19 november 2019 is deze unaniem aangenomen in de Tweede Kamer. De motie stelt dat:

“... een nieuwe aanpak nodig is ten aanzien van het verhogen van de grondwaterstand met name in winter en voorjaar, hetgeen vraagt om een nieuwe balans tussen het voorkomen van wateroverlast, het vertragen van de waterafvoer, het vasthouden van het water in de bodem bovenstrooms door de grondeigenaren, en een passend gebruik van de ruimte.”

Dit rapport richt zich op een gebiedsgerichte aanpak, waarbij een pittige procesinnovatie wordt geïntroduceerd. Het aanpassen van zowel inrichting als beheer, gericht op de verhoging van de grondwaterstanden en dus de vermindering van droogteschade, vraagt om een proces van vele jaren, mogelijk decennia. Tevens wil je op korte termijn kansen benutten.

Figuur 2. De tijd- en ruimteschalen bij de geïntegreerde en integrale werkwijzen verschillen sterk.

Daartoe worden twee werkwijzen onderscheiden die sterk van elkaar verschillen (zie Figuur 2): geïntegreerd werken en integraal werken. Hoofdstuk 2 geeft een nadere uitwerking van deze twee werkwijzen. De verwachting is dat de vele onzekerheden die gebiedsprocessen kenmerken en zorgdragen voor weifelende grondhouding, hanteerbaar worden gemaakt.

De motie onderkent de complexiteit¹ van gebiedsontwikkeling en vraagt om een:

“... structurele aanpak door decentrale overheden, ondernemers en terreinbeheerders met ondersteuning door het Rijk waar strategieën en ervaringen worden ontwikkeld voor andere delen van het land.”

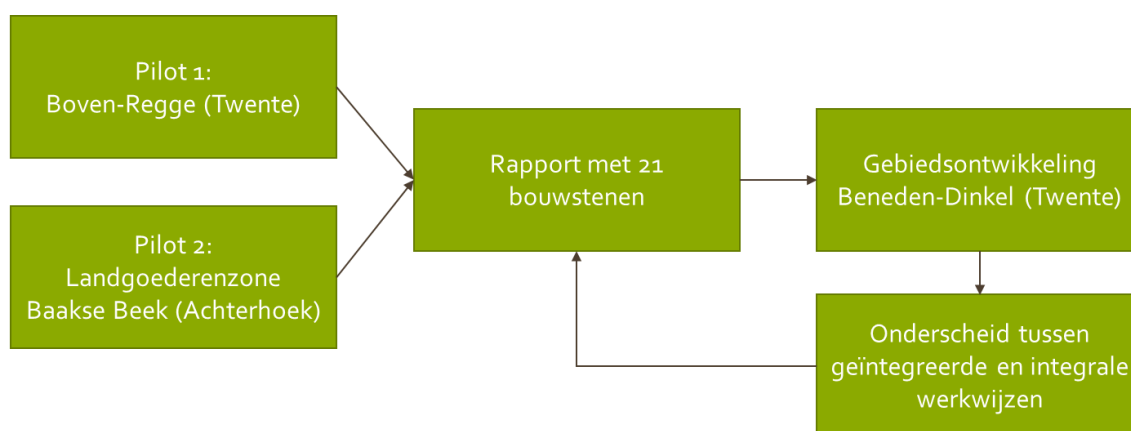
Het verzoek aan de regering is:

“... om in overleg te treden met de provincies en waterschappen in Rijn Oost om de mogelijkheid van pilots te verkennen in de Achterhoek en Twente”.

¹ Het goed omgaan met complexiteit loopt als een rode draad door dit rapport. De wijze waarop water en natuur zich ontwikkelen en gaandeweg de morfologie van het landschap bepalen, is complex, zo ook het proces van mensen hier op waardige manier mee om te gaan.

De uitvoering daarvan is deels neergelegd bij [ZON](#) (zoetwatervoorziening Oost-Nederland), een samenwerking tussen verschillende overheden. De gekozen werkwijze is als volgt (zie Figuur 3):

- Er zijn twee projecten geselecteerd waar sprake is van een gezonde gebiedsontwikkeling en veel bereikt is (wordt) met het tegengaan van negatieve effecten van droogte in combinatie met andere beleidsdoelen.
- Er zijn interviews afgenomen met mensen die nauw betrokken zijn bij deze twee projecten. Op basis van een selectie van letterlijke citaten zijn zogenaamde narratieve verslagen opgesteld. Gezamenlijk vertellen ze het verhaal van Boven-Regge en de landgoederenzone langs de Baakse Beek.
- Op basis van de twee narratieve verslagen en enkele aanvullende bronnen is voorliggend rapport met 21 bouwstenen samengesteld. De bouwstenen in combinatie leveren de basis voor de gevraagde nieuwe aanpak.
- Vervolgens is er een Werkplaatsessie² georganiseerd rond de Beneden-Dinkel. Nagegaan is wat de waarde is van de 21 bouwstenen voor dit project.
- Het onderscheid tussen geïntegreerd en integraal bleek een waardevol principe te zijn bij de Beneden-Dinkel. Dit is vervolgens verwerkt in voorliggend rapport, tezamen met enkele citaten uit de Werkplaatsessie.

Figuur 3. De totstandkoming van dit rapport.

1.3 Twee pilots

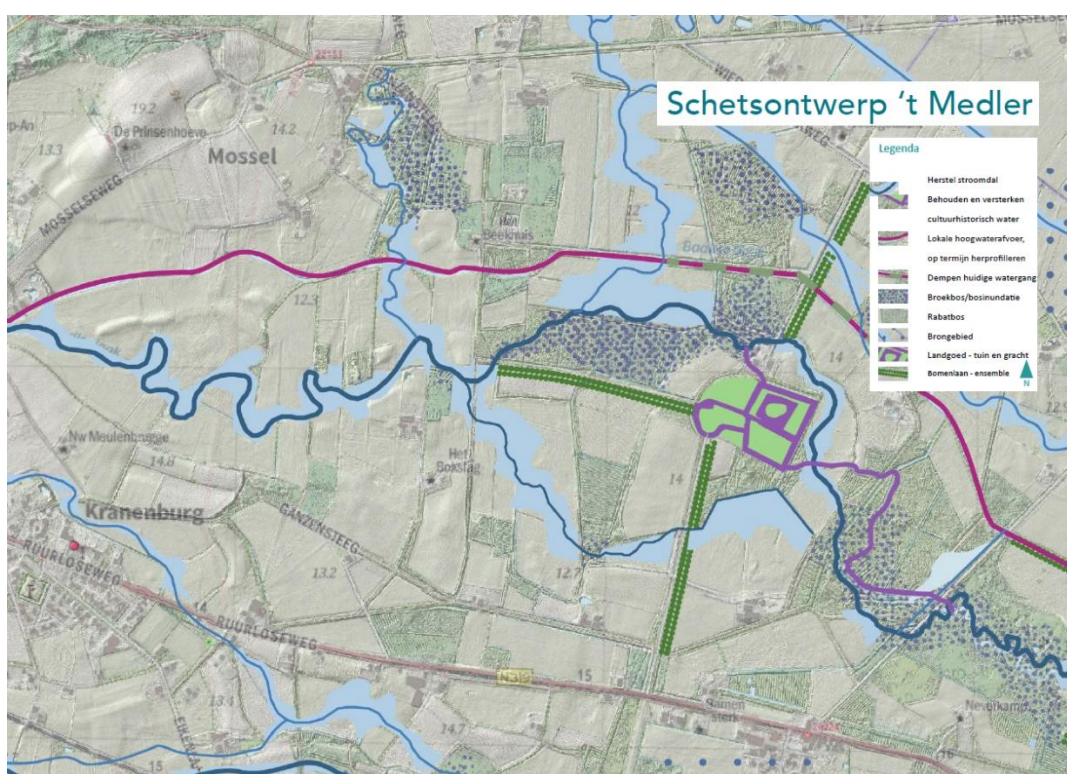
Het eerste geselecteerde project betreft de gebiedsontwikkeling in het Reggedal nabij het dorp Enter (Twente). De voorheen sterk genormaliseerde (gekanaliseerde) bovenloop van de rivier de Regge heeft daar haar natuurlijkheid hervonden, in een proces met vele actoren. Er is gekeken naar een ruim gebied rond de Regge. Nettie Aarnink, dagelijks bestuurslid van waterschap Vechtstromen, is trots op het proces dat daar doorlopen is:

² De principes van een Werkplaats worden uitgelegd in een Pecha Kucha tijdens de STOWA-studiedag over 'Tacts that matter' op 4 februari 2021 (zie [deze link](#)).

Nettie: “Het gevoel, de energie, zat daar goed. Het vertrouwen. Dat heeft te maken met oprechtheid. Het moet geen kunstje zijn.”

Het tweede geselecteerde project betreft de landgoederenzone langs de Baakse Beek in de Achterhoek, tussen Ruurlo en Vorden. Door de lat hoog te leggen en nadrukkelijk ook agrarische bedrijfsvoering in het proces te betrekken, voltrekt zich iets bijzonders. Peter Schrijver, dagelijks bestuurslid bij waterschap Rijn en IJssel, zegt het volgende hierover:

Peter: “Ik ben erg enthousiast over wat er is gebeurd in dit proces en in dit gebied en ik merk ook dat veel neuzen dezelfde kant opstaan. Iedereen wil het gesprek aangaan. Maar ja, nu moeten we het nog gaan waarmaken. We zijn er absoluut nog niet.”

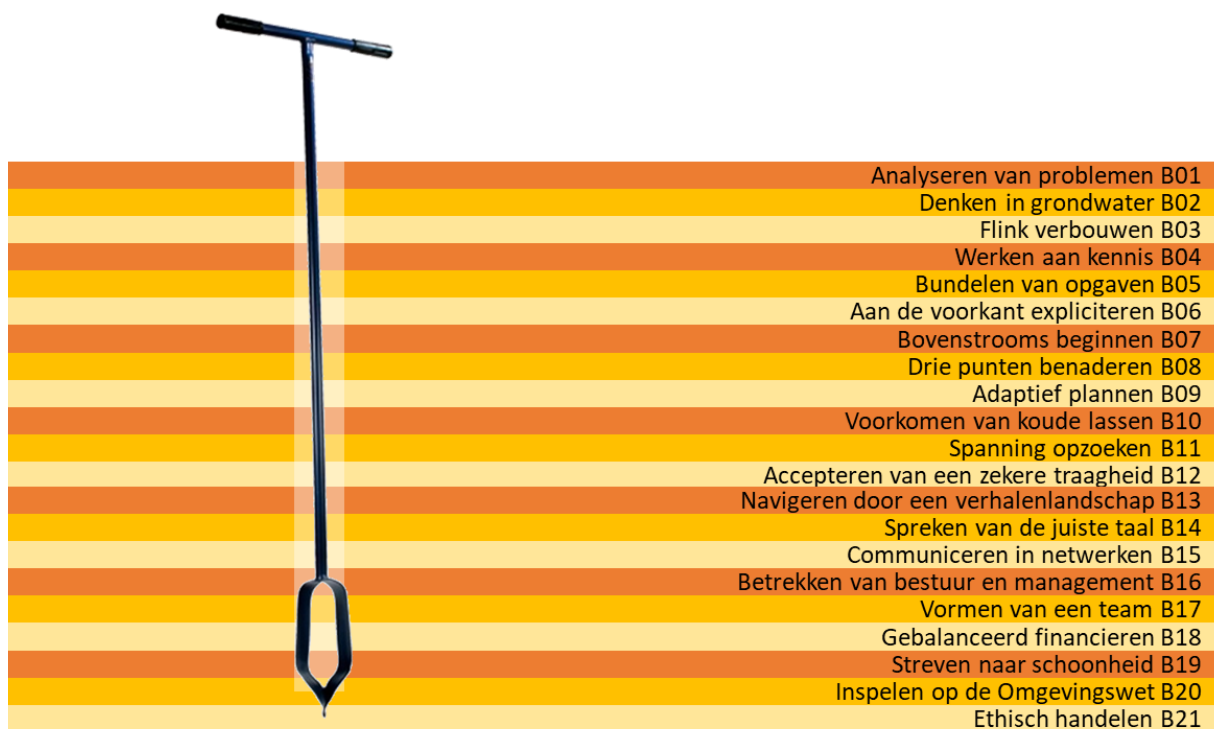

Figuur 4. Een van de schetsontwerpen voor de vele landgoederen langs de Baakse Beek (bron: [ontwikkelvisie](#)).

1.4 Laagjes

Complexe vraagstukken kennen geen simpele oplossingen. De te lage grondwaterstanden in de hogere zandgrondgronden zijn het gevolg van een combinatie van invloeden en zullen dus ook door een combinatie van vele maatregelen verhoogd moeten worden. In dit rapport spreken we over laagjes (zie Figuur 5). Tijdens het gesprek over watersystemen en verdroging op 26 juni 2020 met Chris Griffioen en Albert Corporaal, vertelt Govert Geldof (de interviewer):

“Als tiener had ik op mijn slaapkamer een poster hangen met een uitspraak van Albert Einstein: ‘We cannot solve our problems with the same level of thinking that created them.’ Er zijn verschillende laagjes waarin je naar oplossingen kunt zoeken. Ik maak onderscheid tussen lineaire vraagstukken en niet-lineaire vraagstukken. Lineaire vraagstukken kun je met een norm oplossen. Als ik te snel rij, is dat een probleem dat hoort bij een lineair vraagstuk, want ik laat mijn gaspedaal los en ga daardoor langzamer rijden. Als er een bord staat – een norm – van 100 kilometer per uur, dan kan ik door minder hard te rijden aan die norm voldoen. Te veel druk op het gaspedaal los je op met minder druk op het gaspedaal. Dat is lineair.”

Figuur 5. Bij gebiedsontwikkeling ga je door alle lagen heen, van abstract tot concrete aspecten.

Govert: “Bij complexe (niet-lineaire) vraagstukken zijn er heel veel laagjes, net als bij een lasagneshotel, waarin je aan vele knopjes kunt gaan draaien. Alles wat we bespreken rond watersystemen en verdroging is niet-lineair. (...) Het is de kunst het niet-lineaire karakter te gaan begrijpen, door alle laagjes heen. We hebben het dan over het natuurlijke systeem, het ecologische, ook het sociaaleconomische systeem... daar zitten allemaal elementen in die ertoe doen.”

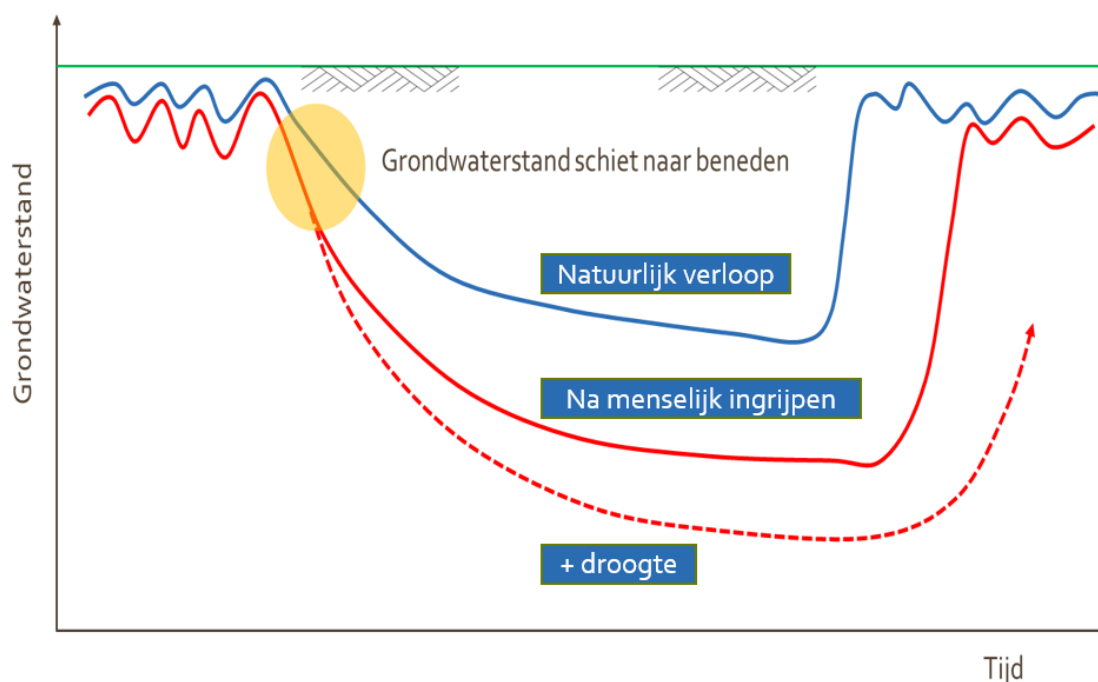
Albert Corporaal is recent gepensioneerd, en heeft lange tijd als onderzoeker bij Alterra in Wageningen gewerkt. Hij staat aan de basis van het begrip [spongiteit](#).

Albert: “Van complexiteit moet je niet onrustig worden. Je moet het gewoon even op je in laten werken... en eigenlijk werkt het rustgevend. Tenminste, zo werkt het bij mij dan.”

In Figuur 5 zijn 21 laagjes weergegeven. Met een mentale edelmanboor dringen we door tot alle laagjes. We beperken onze aandacht niet tot wat we vlak aan het oppervlak aantreffen, maar gaan diep, tot aan diepe overpeinzingen over de ethische aspecten van droogte en te nemen maatregelen.

Albert: “We moeten ons op al die laagjes richten. Elk laagje vraagt onze aandacht.”

In dit rapport werken we van boven naar beneden toe. Ieder laagje reikt een bouwsteen aan voor gebiedsprocessen en de aanpak van de effecten van droogte. Ze worden gepresenteerd aan de hand van letterlijke citaten door de geïnterviewde personen.

Figuur 6. Het verschil tussen de rode en blauwe lijn is het gevolg van menselijke ingrepen. De gestippelde rode lijn toont wat het verloop kan zijn als voorjaar en zomer (te) droog zijn.

1.5 Urgentie

Dit rapport maakt strikt onderscheid tussen droogte en verdroging. Bij droogte valt er lange tijd geen regen.

Albert: “Ik kan er niet voor zorgen dat het met een regendans gaat regenen. Dus, het water dat er is, daar moet ik een beetje zuinig mee zijn.”

Het niet zuinig omgaan met het water dat er is – de menselijke invloed op watersystemen waardoor watertekorten ontstaan – noemen we verdroging. De afgelopen jaren is er meer aandacht gekomen voor de problematiek. Eind juni 2020 was het zelfs voorpaginanieuws, zoals in de [Volkskrant](#). Ben Ordemans, werkzaam bij

waterschap Vechtstromen, is projectleider bij de uitvoering van het plan voor de Boven-Regge.

Ben: “Na twee droge jaren zijn veel mensen toch wel wat kritischer met betrekking tot verdroging richting waterschap geworden: ‘hoe zit dat nou? Het water staat nu wel lager dan toen we een zomerpeil hadden.’”

Er is een urgentiegevoel ontstaan, zo geeft Louisa Remesal aan. Zij coördineert vanuit waterschap Rijn en IJssel het proces rond de landgoederenzone Baakse Beek. Ze heeft ook gewerkt aan droogte en verdroging in de tijd dat de urgentie nog niet echt gevoeld werd.

Louisa: “Het is prachtig om met een hogere urgentie aan de slag te gaan. In ’95 bleef het nog allemaal bij een dammetje en een stuwte, op dat niveau, vanuit de cultuurtechniek doordenken van wat kunnen we doen?”

De urgentie maakt het mogelijk watersystemen flink te verbouwen (zie bouwsteen B03). Harm Jan Reit werkt bij de provincie Gelderland voor het programma Water. Hij is bij het gebiedsproces rond landgoederenzone Baakse Beek betrokken als wateraccountmanager.

Harm Jan: “Het belangrijkste is dat er in dit gebied een urgentiegevoel is en dat er een ‘ja’ is uitgesproken door de direct betrokkenen. Dan bedoel ik niet alleen de overheden.”

De condities voor het met succes toepassen van de 21 bouwstenen zijn gunstig.

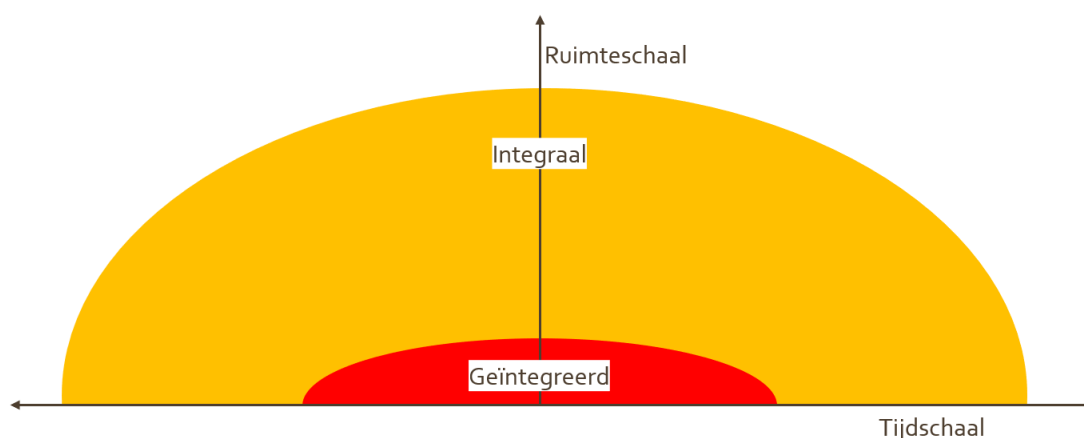
1.6 Opbouw rapport

Het volgende hoofdstuk belicht het verschil tussen de geïntegreerde en de integrale werkwijze. Daarna volgt per hoofdstuk een bouwsteen. De ervaring leert dat het waardevol is kriskras door de verschillende hoofdstukken te bladeren. De volgorde doet er niet echt toe. Tevens hebben we bij de gebiedsontwikkeling rond de Beneden-Dinkel geleerd dat de bouwstenen pas echt gaan leven als je deze projecteert op een concreet project.

De bouwstenen zijn opgebouwd uit de ervaringen bij de Boven-Regge en de landgoederenzone Baakse Beek. Een selectie van citaten afkomstig uit Werkplaatsessie Beneden-Dinkel staan in hoofdstuk 2 en aan het eind van de bouwsteenhoofdstukken.

2 Geïntegreerd en integraal werken

Het geïntegreerde werken richt zich op het kleine, lokale en concrete. Betrokkenen staan met beide benen op de grond en combineren vele waarden. Het integrale werken richt zich op grotere gebieden (zoals stroomgebieden) in samenhang en dragen zorg voor de bewaking van doelen voor de lange termijn. Betrokkenen kijken op enige afstand naar de problematiek. In combinatie maken de twee werkwijzen het mogelijk een hoge complexiteit hanteerbaar te maken. De zwakte van de ene werkwijze is de sterkte van de andere.

Figuur 7. De tijd- en ruimteschalen bij de geïntegreerde en integrale werkwijzen verschillen sterk. Voor beide werkwijzen geldt dat je het verleden moet kennen om het heden te begrijpen en de toekomst vorm te geven.

2.1 Tijd- en ruimteschalen

In gebiedsprocessen is het lastig te acteren op het juiste schaalniveau. Op kleine schaal verlies je oog voor samenhang, op grote schaal worden waarden teveel uitgevlakt. Pieter Jelle Damsté (waterschap Vechtstromen) is projectleider van de gebiedsontwikkeling Beneden-Dinkel.

Pieter Jelle: “Wat is een gunstig schaalniveau? Dat houdt mij bezig, met name als je het over grondwater hebt.”

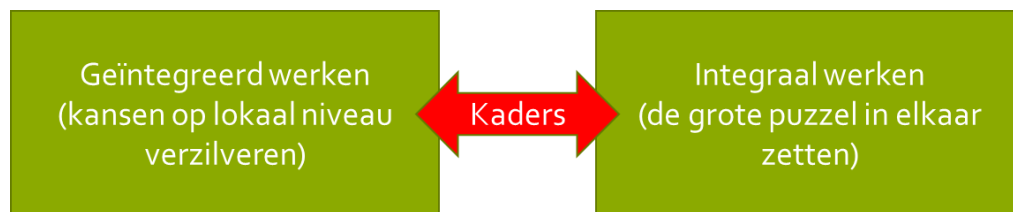
Pieter Jelle: “We moeten elkaar motiveren en meenemen in de knelpunten en voorkomen dat we een soort hagelslag krijgen van bedrijven die links en rechts wat stuwtjes plaatsen of de drainage iets verhogen. Dan is het wel heel erg lokaal.”

Leo Heitbrink werkt ook bij waterschap Vechtstromen.

Leo: “Waar ik meest mee in mijn hoofd zit voor de komende tijd is: hoe zitten we met korte en lange termijn? Soms lijkt het alsof de langere termijn ons

gevangenhoudt en dat we voor de korte termijn in de koplamp blijven kijken. En omgekeerd, als we op de korte termijn allerlei dingetjes gaan doen, dan winnen we daar de oorlog niet mee en dan komen we op de lange termijn niet waar we zijn moeten.”

Figuur 7 laat zien de twee werkwijzen qua tijd- en ruimteschalen sterk verschillen. Daarbij gaat het niet om “of ... of” maar om “en ... en.” Het gaat erom de twee werkwijzen op dynamische wijze met elkaar te verbinden.

Figuur 8. Twee werkwijzen naast elkaar. Kaders verbinden (zie bouwsteen 09).

2.2 Lokale kansen en de puzzel in elkaar zetten

Op lokale schaal manifesteren zich kansen. Bijvoorbeeld, er komen gronden beschikbaar voor natuurontwikkeling of boeren willen op vrijwillige basis aan de slag met het verhogen van grondwaterstanden. Het is lastig die kansen te verzilveren want subsidiestromen zijn afkomstig uit verschillende beleidsvelden. Elselien Koning, Marcel Tonkes en Rini Bulterman werken alle drie bij de provincie Overijssel.

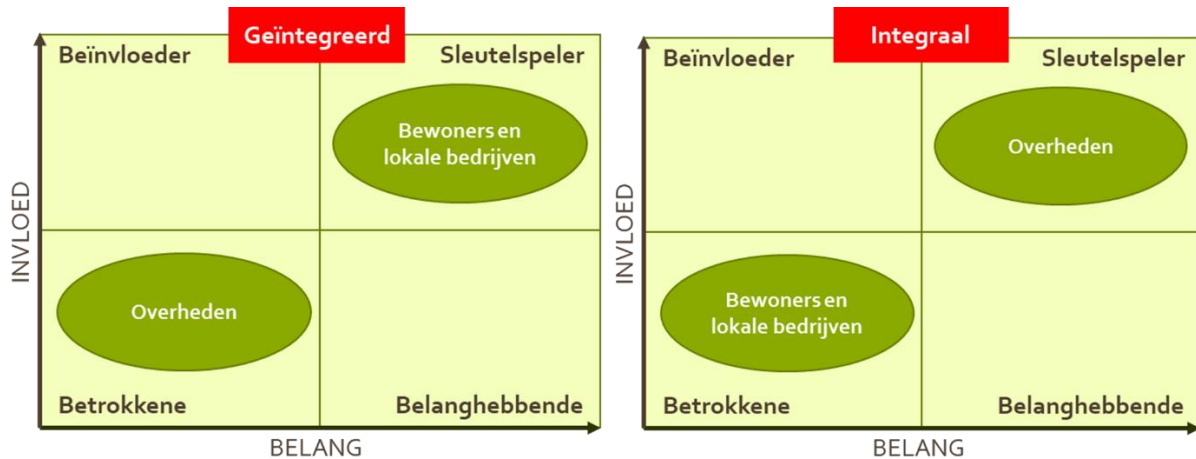
Elselien: “We hebben nu heel veel puzzelstukken op eenzelfde stuk grond liggen. En dat is op zich heel goed. Maar durven we nou eerst die puzzel eens te maken en daarna te kijken hoe we het allemaal gaan financieren? Dan kun je qua timing iets oppakken op een moment dat het zich voordoet. Anders blijven we de puzzelstukjes afzonderlijk financieren en op moment dat we de puzzel moeten gaan leggen, zijn we te laat of hebben we een aantal slagen gemist. Dat vind ik wel een enorme uitdaging.

De ene dag wordt er een proces gestart rond de uitstoot van nitraten, een paar weken erna wordt de verkeerstructuur geagendeerd.

Marcel: “Wat je ziet is het herhaald terugkomen in een gebied en weer op de deur kloppen bij eigenaren of andere belanghebbenden die denken van ‘ja, kom je nu al weer langs?’ Dat is iets wat je wil voorkomen.”

Rini: “Wij hebben met name de neiging om te kijken naar: welke opgaven hebben we als overheid of als gezamenlijke overheden in een gebied? En hoe kunnen we ervoor zorgen dat we die opgaven realiseren? Ik denk dat het heel belangrijk is om

te inventariseren van: welke opgaven zien de mensen nou in de regio zelf? Waar lopen ze zelf tegenaan? Waar willen zij zelf een oplossing voor hebben? Om te voorkomen dat we als overheden op de mensen in de regio afstappen van: ‘dit zijn uw problemen en dit gaan we voor u oplossen.’ Ook gelet op de geschiedenis van het gebied. Vanuit de regio kun je in dialoog een gezamenlijke opgave definiëren, om te komen tot een gezamenlijk toekomstperspectief.”

Figuur 9. Globale actorenanalyse. Bij een geïntegreerde werkwijze zijn bewoners en lokale bedrijven de sleutelspelers. Bij integraal werken nemen de overheden het initiatief, vanuit de verschillende beleidsopgaven.

Er is bij de overheden meer ervaring opgedaan met integraal werken dan met geïntegreerd werken.

Elselien: “We hebben als overheden te veel bedachte oplossingen, zoals met natuur-inclusieve landbouw. Dan merken we dat ondernemers nog helemaal niet klaar staan om keuzes te maken en niet weten wat ze moeten zeggen. Als overheden denken we vaak, met de beste bedoelingen, te weten wat voor de ondernemers het beste is. Echter, ze zien van alles op hen afkomen en zitten vaak klem qua bedrijfsvoering.”

2.3 Geïntegreerd werken

De belangrijkste karakteristieken van de geïntegreerde werkwijze zijn weergegeven in Figuur 10. Je staat met betrokken in het veld, oriënteert jezelf op wat zich voltrekt in de directe omgeving. Dat kan zijn op de schaal van één boerderij, een cluster van boerderijen of een buurtje in een stad waar bewoners gezamenlijk een plan ontwikkelen voor vergroting van de biodiversiteit.

Govert: “Op punten waar je daadwerkelijk aan de slag wil, ga je inzoomen en ga je heel veel verschillende beleidsvelden bij elkaar brengen. Dat is de kern van de geïntegreerde werkwijze.”

Op lokale schaal hoef je niet te verbinden, want alles is al met elkaar verbonden. Vele disciplines, vraagstukken, kansen en knelpunten komen op vloeiende wijze bij elkaar. Het ene moment heb je het over het toerisme, het andere moment over de energietransitie. Droogte is 'slechts' één aspect.

Figuur 10. Bij een geïntegreerde werkwijze zie je naar de kansen binnen een kleine tijd- en ruimteschaal. Daardoor ben je in staat vele aspecten en disciplines met elkaar te verbinden. Wat bewoners en ondernemers zelf aandragen, staat centraal.

Bij een geïntegreerde werkwijze zien we het landschap niet als een ordening van objecten of 'assets', maar als een ordening van verhalen. De connectie met bouwsteen B13 (navigeren door een verhalenlandschap) is dan ook erg sterk. Mensen voelen zich verbonden met hun leefomgeving op basis van de verhalen die verteld worden. Door projecten uit te voeren, voeg je nieuwe verhalen toe aan de bestaande.

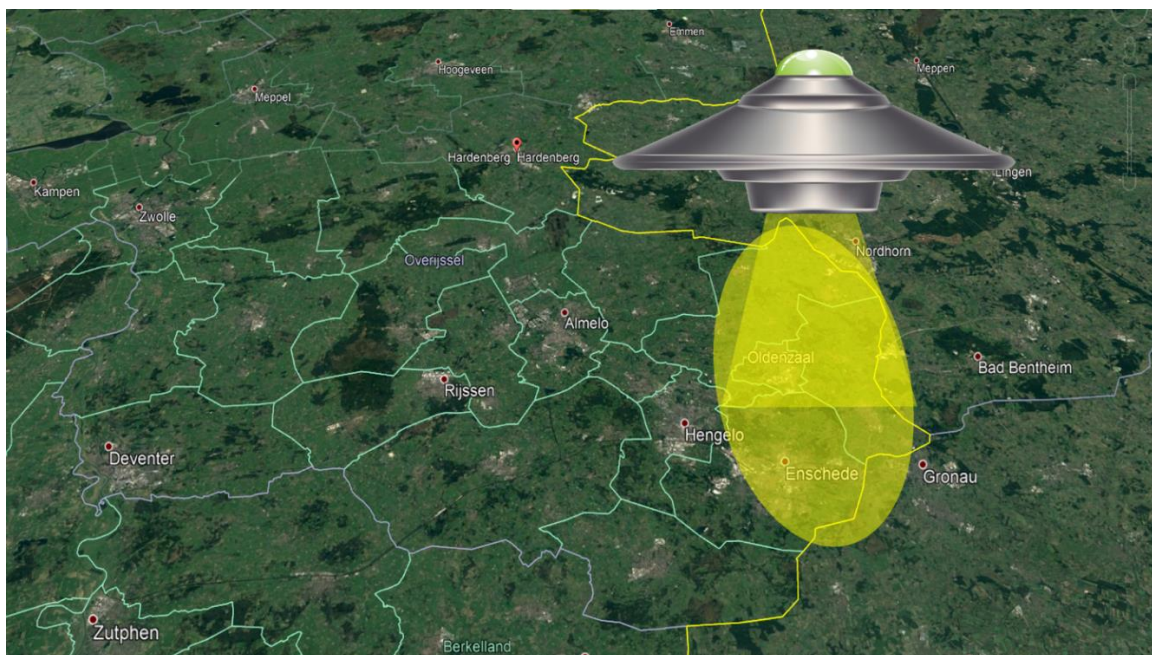
Govert: "Met de geïntegreerde werkwijze liggen er kansen om verbindingen te leggen met voeding, educatie, de energietransitie, het sociale domein en nog veel meer. Dat zijn allemaal elementen. Die kom je bij de ruimtelijke inrichting tegen. Dan praat je ook op perceelniveau met boeren."

Voor een geïntegreerde werkwijze moet je daadwerkelijk het veld in.

Govert: "Mijn chef ooit was Jan van Bakel, een ervaren hydroloog. Hij stelde: 'vroeger had je veldhydrologen, tegenwoordig heb je beeldschermhydrologen.' We kijken op steeds meer afstand naar de praktijk. Door met z'n allen het veld in te gaan, leer je heel veel van elkaar en met elkaar. Dan raak je al het principe van geïntegreerd werken én ga je beter begrijpen hoe je de grote puzzel in elkaar moet gaan leggen."

2.4 Integraal werken

Bij een integrale werkwijze hang je als het ware met een ruimteschip boven een gebied (zie Figuur 11) en kijk je naar de samenhang. Je verbindt, waar mogelijk, beleidsprogramma's met elkaar. Essentieel is dat je meer dan bij een geïntegreerde benadering kijkt naar de betekenis van maatregelen voor de lange termijn. Een gebiedsontwikkeling voltrekt zich over enkele decennia en dan is het van belang overzicht te houden en in de dynamiek van maatschappelijke ontwikkelingen en persaandacht de rug recht te houden (zie ook bouwsteen B21: ethisch handelen). Niet alle projecten die zich aandienen dragen op positieve wijze bij aan het grotere geheel.

Figuur 11. Bij een integrale benadering kijk je op een grotere tijd- en ruimteschaal naar een beleidsopgave in samenhang met andere beleidsopgaven (uitdagingen).

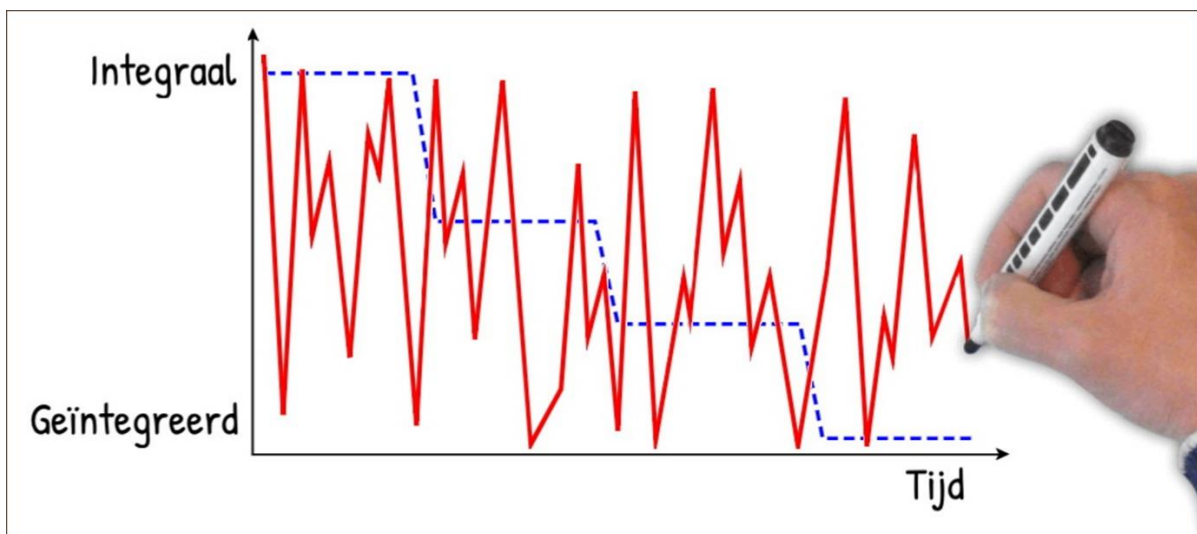
Voorals je naar rivieren kijkt, moet je naast heden en toekomst ook naar het verre verleden kijken (zie Figuur 7). Morfologische processen voltrekken zich over de vele ijstijden heen. Zeker in het oosten van het land. Het gedrag van grondwater kan alleen worden begrepen als je weet hoe bodem en ondergrond zijn ontstaan en opgebouwd.

2.5 Het verbinden van geïntegreerd en integraal werken

Als we het hebben over een complex vraagstuk – en daar is bij gebiedsprocessen daadwerkelijk sprake van – hebben we het ook wel over een ongetemd vraagstuk³. Van een ongetemd vraagstuk zeggen we dat we de problemen pas echt beginnen te begrijpen als we de oplossingen al aan het implementeren zijn. Er zijn zoveel *onzekerheden* dat we gaandeweg pas grip beginnen te krijgen op de problematiek. Dat betekent dat je niet heel gestructureerd van probleem naar oplossing kunt worden

³ De werkwijze bij een ongetemd vraagstuk is anders dan bij een getemd vraagstuk (zie [deze link](#)).

werken. Je doorloopt niet een integraal proces waarna je de daarin bedachte oplossingen uitrolt via geïntegreerde projecten. In Figuur 12 is het verloop van een proces bij een getemd vraagstuk weergegeven als een blauw gestippelde lijn. Bij een ongetemd vraagstuk (de rode lijn) dansen we als het waren op en neer tussen integraal en geïntegreerd. Je stelt op basis van een integrale afweging kaders⁴ vast (zie bouwsteen B09: adaptief plannen). Deze hanteer je in geïntegreerde processen, waarna mogelijk bijstelling gewenst is, want de echte realiteit is anders dan wat bedacht is op papier. Het proces adapteert aan veranderende omstandigheden en nieuw verkregen inzichten. De kaders bieden houvast, maar zijn niet statisch.

Figuur 12. Bij een ongetemd vraagstuk dans je als het ware op en neer tussen integraal en geïntegreerd werken (de rode lijn).

Bij een ongetemd vraagstuk doorlopen we een gezamenlijk leerproces in plaats van een proces waarbij de kennis van hen die het weten wordt overgedragen op hen die het moeten gaan weten. Iedereen is drager van kennis (zie ook bouwsteen B04: werken aan kennis).

2.6 Relatie met de bouwstenen

In Tabel 1 is weergegeven wat de relatie is tussen geïntegreerd en integraal werken enerzijds en de 21 bouwstenen anderzijds.

Tabel 1. De relatie van geïntegreerd en integraal met de 21 bouwstenen.

Nr.	Bouwsteen	Met name gerelateerd aan geïntegreerd werken	Met name gerelateerd aan integraal werken
B01	Analyseren van problemen		*
B02	Denken in grondwater		*
B03	Flink verbouwen	*	

⁴ We spreken in plaats van kaders ook wel over [bakens](#). De overheid plaatst bakens om helderheid te bieden én bewegingsruimte.

Nr.	Bouwsteen	Met name gerelateerd aan geïntegreerd werken	Met name gerelateerd aan integraal werken
B04	Werken aan kennis	*	*
B05	Bundelen van opgaven		*
B06	Aan de voorkant expliciteren		*
B07	Bovenstrooms beginnen		*
B08	Drie punten benaderen	*	*
B09	Adaptief plannen	*	*
B10	Voorkomen van koude lassen	*	*
B11	Spanning opzoeken	*	*
B12	Accepteren van een zekere traagheid		*
B13	Navigeren door een verhalenlandschap	*	
B14	Spreeken van de juiste taal	*	
B15	Communiceren in netwerken	*	*
B16	Betrekken van management en bestuur	*	*
B17	Vormen van een team	*	
B18	Gebalanceerd financieren		*
B19	Streven naar schoonheid	*	
B20	Inspelen op de Omgevingswet	*	
B21	Ethisch handelen	*	*

Je kunt een bouwsteen nooit voor de volle 100% toewijzen aan geïntegreerd werken of integraal werken. Maar er zijn duidelijke accentverschillen. Als het bijvoorbeeld gaat om het bundelen van beleidsopgaven (B05), dan heeft dat met name te maken met de afstemming tussen verschillende overheden voor een gebied in samenhang, wat raakt aan de principes van integraal werken. Er zijn acht bouwstenen die bijdragen aan de verbinding tussen geïntegreerd en integraal. Deze worden hier kort belicht.

Werken aan kennis (B04)

Kennis verbindt. Daarbij is het van belang onderscheid te maken tussen informatie en kennis. Informatie kun je in een boek zetten of in een databestand. Kennis is mensgedragen⁵. We hebben het dus over mensen. Een deel van de kennis is expliciet te maken, een belangrijk deel is impliciet. Door de uitwisseling van kennis bewust mee te nemen als een onderdeel van een gebiedsproces wordt het mogelijk data, modellen

⁵ Zie ook: <https://youtu.be/K-mLvc0yqas>

en ervaringskennis met elkaar te verbinden. Wat in een geïntegreerd proces aan kennis wordt opgedaan, resulteert in een aanscherping van het integrale proces en vice versa. Vandaar dat bij ongetemde vraagstukken wordt gesproken over een gezamenlijk leerproces.

Drie punten benaderen (B08)

De Driepuntsbenadering is in 2005 ontwikkeld als tool voor het verbinden van drie domeinen: beheer, ontwerp en extremen. Watersystemen worden vaak op normatieve wijze ingericht. De norm wordt uitgedrukt in een herhalingstijd, bijvoorbeeld $T = 10$ jaar. Het gaat om een neerslaggebeurtenis die theoretisch elk jaar een 1/10 kans heeft om op te treden. Er kunnen echter ook calamiteiten optreden (extreme hoeveelheden neerslag). Deze vragen om een slimme ordening van functies en objecten. En wat ook belangrijk is: een watersysteem moet niet alleen in een $T = 10$ situatie optimaal functioneren, maar iedere dag. Het moet goed beheerd en onderhouden kunnen worden. Door deze drie domeinen met elkaar te verbinden, worden ook geïntegreerd en integraal werken met elkaar verbonden.

Adaptief plannen (B09)

Als onzekerheden⁶ groot zijn, moet je kleine stapjes kunnen zetten zonder het grote samenhangende geheel uit het oog te verliezen. Dat vraagt om adaptief plannen. Teams van overheidsmedewerkers moeten samen met bewoners, ondernemers en het maatschappelijk middenveld de ruimte krijgen in te spelen op kansen die zich voordoen. Daarvoor moeten heldere kaders worden geformuleerd. Verantwoordelijkheden moeten op de juiste plek worden gelegd.

Voorkomen van koude lassen (B10)

Bij getemde processen wordt een keten doorlopen van beleid, plan, ontwerp, uitvoering, beheer en onderhoud. Op het moment dat er sprake is van een harde scheidingen tussen deze verschillende fasen, spreken we over koude lassen. Veel kennis gaat dan verloren. Bij een ongetemd proces lopen de fasen door elkaar. Overal wordt beheerd en onderhouden, hier en daar worden gebiedjes heringericht en het plan past zich aan. Vanwege de lange doorlooptijden van gebiedsprocessen is het beleid ook niet een constante. Beleidsopgaven passen zich aan.

Spanning opzoeken (B11)

Er zijn spanningen aanwezig tussen geïntegreerd en integraal werken. We spreken dan over frictie. Praktijk en theorie schuren. Mensen die in het veld acteren storen zich aan de starheid van sommige kaders en mensen met een beleidsverantwoordelijkheid

⁶ We spreken ook wel over structurele onzekerheden: onzekerheden die je niet of nauwelijks kunt verkleinen door nog meer onderzoek te doen. Zullen we in 2029 een droog jaar hebben? Wat is dan het politieke klimaat?

ergeren zich zo nu en dan aan de vrijbuitersmentaliteit van veldmedewerkers, bewoners en ondernemers. Er ontstaan dialogen over gezamenlijk belang versus individuele belangen en over rationaliteit versus emotie. De essentie is dat we deze spanning opzoeken en er niet als een kat om de hete brij omheen lopen. Fricatie is productief. Bovendien, emoties komen veelal voort uit waardevolle kennis.

Communiceren in netwerken (B15)

In een gebiedsproces is niet sprake van één organisatie, maar gaan vele actoren in interactie met elkaar aan de slag. We spreken van een netwerk als er sprake is van wederzijdse afhankelijkheid. Netwerken zijn gelaagd. Daar waar een netwerk zich lokaal verdicht rond een concreet project, spreken we over geïntegreerd werken. Zoomen we uit naar het schaalniveau waarop overheidspartijen leidend zijn bij het zoeken naar samenhang en samenwerking, dan komt het integrale werken in beeld.

Betrekken van management en bestuur (B16)

Vanuit de integrale werkwijze worden kaders gesteld aan geïntegreerde processen. Deze kaders worden vastgesteld door bestuurders in een proces waarin ook leidinggevendenden bij de verschillende organisaties een belangrijke rol hebben. Zeker voor bestuurders is het van belang kennis te vergaren zowel over de samenhang van processen in een gebied als over wat zich afspeelt in het kleine, lokale en concrete.

Ethisch handelen (B21)

Beleid geeft richting, maar is niet per definitie waar. Iedereen heeft zijn of haar eigen opvattingen over wat goed en fout is. Daarbij verschilt het discours lokaal vaak van het discours op het schaalniveau van een stroomgebied. Tijdens iedere vergadering of bijeenkomst in een dorps huis ontvouwen zich opvattingen over wat goed is en hoe we het goede kunnen doen. Door ethiek⁷ een volwaardig onderdeel te laten zijn van een gebiedsproces, ontstaat er een gedeeld beeld en ontstaan er extra verbindingen tussen geïntegreerd en integraal werken. Veelal gebeurt dat spontaan. Je hoeft het niet af te dwingen.

⁷ Mede door de coronacrisis is de interesse voor ethiek toegenomen. Dat blijkt o.a. uit de toename van aanmeldingen voor cursussen hierover. Of dit blijvend is, is uiteraard de vraag.

3 Analyseren van de problemen (B01)

Het is van belang, alvorens tot maatregelen te komen, de problematiek zorgvuldig te analyseren, op integrale wijze. Wat zijn nu de echte problemen? In dit hoofdstuk wordt aangegeven dat sprengwerking de belangrijkste oorzaak is van extra snelle grondwaterstandsaling. Onder sprengwerking verstaan we: het met watergangen diep insnijden op grondwaterlagen. Daardoor zijn watersystemen zo lek als een mandje. Maar er speelt meer, vooral qua bodem en waterhuishouding. Bij gebiedsontwikkeling worden vraagstukken in samenhang aangepakt, gecombineerd met het benutten van kansen.

3.1 Klimaatverandering?

Chris Griffioen is eind 2017 met pensioen gegaan (zie [verslag](#)) en heeft als medewerker van waterschap WDOD (voorheen Salland en Groot-Salland) een rijke ervaring opgebouwd met zowel wetenschappelijk onderzoek als het opereren in de praktijk.

Chris: “Wat ik steeds hoor is dat de klimaatverandering de schuld krijgt van alle problemen, zoals verdroging. Dat is aan de ene kant wel goed omdat de problematiek van verdroging weer op de agenda wordt gezet. Aan de andere kant, er wordt niet goed gekeken naar de problemen die zijn ontstaan door het volgens normen aanleggen van de watersystemen zoals ze er nu liggen.”

Chris: “Ik vind dat je – als we de discussie over verdroging aangaan – het niet steeds over klimaatverandering moet hebben, maar van: ‘jongens, dat systeem dat er nu ligt moet veranderen...’ en dan bedoel ik: breed veranderen. Dan moet er nogal wat gebeuren.”

Louis Lansink werkt bij waterschap Rijn en IJssel en is actief betrokken bij het proces in de landgoederenzone. Hij is ooit begonnen bij de [StiBoKa](#), de stichting voor bodemkartering, en heeft in zijn werkzame leven veel kennis opgebouwd rond bodem en water. Hij kan landschappen lezen.

Louis: “Het begint met een gedegen analyse van het systeem, dat je kennis hebt over de bodemeigenschappen. En dan de vertaalslag maken: als ik iets tegen verdroging wil doen, dan moeten we het water langer vasthouden en de capillaire opstijging weer mogelijk maken. Je weet van de bodemtypes, dus je weet ook welke maatregelen in de beek je kunt treffen om dat te herstellen.”

3.2 Sprengwerking

De grootste oorzaak voor verdroging – het door menselijke ingrepen versnellen van grondwaterstands daling – zijn we, zoals gezegd, sprengwerking gaan noemen. Daarbij doorboren watergangen de grondwaterlagen. Als gevolg daarvan dalen de grondwaterstanden in het voorjaar met hoge snelheid (zie Figuur 6). Eelco Schurer is directeur-rentmeester van landgoed 't Medler en nauw betrokken bij de gebiedsontwikkeling rond de Baakse Beek.

Eelco: “Afgelopen winter stond het grondwater weer vrij hoog, maar in no-time, in pakweg twee weken, was het waterpeil zo drastisch gekelderde, dat we ons afvroegen: waar is het allemaal gebleven? Dat geldt voor het gehele gebied. Ook de IJssel is een soort drainagegeul. Die trekt het water weg uit de flanken. Dat is onvoorstelbaar.”

Waterschappen hebben weliswaar in de winterperiode de peilen in de waterlopen zo hoog mogelijk gehouden, om water te bufferen in de bodem. Is dat verstandig?

Chris: “Het peilen opzetten in de winter, dat kun je wel doen, maar dan loop je echt de kans in de winter dat de boeren verzuipen. Dan verlies je draagvlak. En het helpt ook niet echt, want als het twee weken droog is, is dat water in drie tellen allemaal weg. Het systeem dat er ligt, is verkeerd.”

Het peil opzetten draagt bij, maar is niet dé oplossing. Dat de grondwatersystemen leeglopen is niet zozeer het gevolg van de droogte, maar van de wijze waarop we onze watersystemen hebben ingericht.

Chris: “Het zijn hier hellende gebieden. Maar niet heel erg steil. De afstand van de Holtenberg naar hier (Deventer, red.) levert een hoogteverschil van pakweg zeven meter. Dat geldt voor grote delen van Oost-Nederland. Toch is het zo dat de watergangen die in het verleden zijn gegraven in het grondwater snijden, net als bij de sprengen. Daar kun je het heel goed zien. Dat is wat die watergangen doen. Zodra de neerslag wegvalt, snijdt de watergang bovenstrooms nog steeds diep in en onttrekt deze het grondwater aan de bodem en stroomt het naar een benedenstrooms punt. Daar verdwijnt het met hoge snelheid richting IJsselmeer of Noordzee.”

Albert: “Ja, het systeem is zo lek als een mandje.”

Chris: “Grondwaterstanden in Oost-Nederland lopen mee met het maaiveld. Dat is nu zo en dat was altijd zo. Met die verbeteringswerken hebben we het grondwater doorsneden. Het grondwater loopt dan in de watergangen, stroomt door de

watergang naar beneden en infiltreert rond de stuw naar het lagere pand. Dat gaat heel makkelijk, want het is een hele korte weg. Zo zorgen al die trapjes in samenhang dat een gebied uitgemolken wordt.”

De aanleiding om op 26 juni 2020 aanvullend op de interviews rond de twee geselecteerde projecten in gesprek te gaan met Chris Griffioen en Albert Corporaal, was een opmerking van Chris in het voorjaar van 2020.

Govert: “Chris, je vertelde mij in maart van: ‘ik heb gekeken naar de grondwaterstanden en die gieren naar beneden. Dat kun je niet door de droogte verklaren, maar dat ligt aan het watersysteem.’ Is dat met name vanwege de sprengwerking?”

Chris: “Ja, ik zag dat laatst nog toen ik een rondje aan het fietsen was. Ik was bij een watergang bij Olst. Deze snijdt in op een oude rivierduin. Dit duin levert nog steeds prachtig water, want er is in de winter veel regen ingetrokken. De watergang watert via een stuwtje af op de Zandwetering. Het was toen al droog. Dan zie je dat het water enorm snel over het stuwtje afstroomt. Mooi water verdwijnt. Nou kun je zeggen: ‘goh dat is jammer, laten we het stuwtje twintig centimeter optrekken’. Dan helpt dat niet echt, want binnen twee uren zijn de waterstanden twintig centimeter gestegen en loopt het water met vrijwel hetzelfde debiet over de stuw heen, omdat de watergang draineert aan de bovenkant. Het systeem is zo lek als een mandje. Dat is het grote probleem. Dat kun je niet oplossen door iets aan je peilen te doen.”

We hebben onze aandacht bij de inrichting van watersystemen vooral gericht op de afvoer van water.

Eelco: “Ons waterland heeft geen goede ervaring met het conserveren van water. We weten eigenlijk niet zo goed hoe we ermee om moeten gaan.”

Zoals Eelco al aangaf, ook de IJssel heeft invloed op de grondwaterstanden.

Chris: “Ruimte voor de Rivier projecten, daar heb ik ook bij het waterschap aan meegewerkt. Het waterschap was een uitvoeringsorganisatie. Het mooie van die Ruimte voor de Rivier projecten was de ruimtelijke kwaliteit werd meegenomen, de ecologie en zo. Het heette Ruimte voor de Rivier, maar over die benaming kun je discussiëren. Want eigenlijk staat Ruimte voor de Rivier voor het vergroten van de afvoercapaciteit. Eigenlijk het oude werk, het werk dat we vroeger in onze eigen watersystemen hebben gedaan. Als ze onvoldoende afvoercapaciteit hadden, maakten we ze groter en vooral dieper. Ik heb in die tijd heel vaak ingebracht van: ‘wat is eigenlijk, als je zo’n grote rivierarm maakt hier bij Deventer, de invloed op de

grondwaterstanden?’ Het is nogal wat, wat er is aangelegd. Als je het profiel vergroot, dan merk je dat tot 10, 20, 30 kilometer, tot aan de Holterberg. Dat heeft tot gevolg gehad dat de verdroging is toegenomen. Dat is niet de klimaatverandering.”

Chris: “Punt één, het natte oppervlak van de IJssel is sterk vergroot. In de Veluwe heeft men de grondwaterstanden naar beneden zien gaan en vermoedelijk hebben ze gedacht: ‘dat is de klimaatverandering’. Punt twee, en dat is een hydraulisch probleem, de bodem van de IJssel is in de loop der jaren – de laatste decennia – zeker dertig centimeter gezakt. Dat heeft ook dertig centimeter lagere grondwaterstanden tot gevolg gehad. Bij elkaar opgeteld is zo waarschijnlijk 50 centimeter grondwaterstandsdeling te verklaren uit die grootschalige ingrepen.”

3.3 Relatie met landbouw en onderhoud

Dat de aandacht in het verleden vooral gericht is geweest op het afvoeren van water, is niet zo verwonderlijk.

Louisa: “De landbouw is op een bepaalde manier georganiseerd. Aan de gronden hangen prijzen. Daar moet een productie tegenover staan. En we hebben onszelf allemaal normen opgelegd, om duidelijkheid te scheppen voor de landbouwers. Het mag niet vaker dan zoveel inunderen. Iedereen moet in februari met zware machines het land op kunnen. Dus dan moeten de stuwen omlaag.”

Louisa: “Dan zeggen de landgoedeigenaren: ‘wat doe je nu? Je laat al dat goud weglopen.’”

Ook zijn er praktische redenen waarom kleine waterlopen (sloten) zo diep zijn.

Chris: “De bovenlopen in het Sallandse zijn allemaal met normen gegraven die onder andere gebaseerd zijn op de lengte van een maai-arm. Stel ze moeten een heel klein watergangetje graven bovenin. Het kan klein zijn, want er zit nauwelijks afwaterend gebied op, met zelfs in een maatgevende situatie een kleine afvoer. Dan wordt het toch een grote watergang, want anders is de maai-arm te lang. Dan zou deze de grond ingaan. Dus als er een watergang komt, is deze zeventig centimeter diep. Dan krijg je optimaal de sprengwerking. Ik heb weleens bij Vechtstromen gekeken en bij Rijn en IJssel. Daar zijn ze nog dieper, vanwege nog zwaardere normen.”

3.4 Bodemstructuur en bodemleven (microbioom)

Naast de sprengwerking is ook de wijze waarop we met de bodem omgaan een belangrijke oorzaak van verdroging. Regenwater moet in de bodem kunnen trekken.

Louis: “De bodem is de basis onder je bedrijfsvoering. Dat is jarenlang verdrongen. Daar was Wageningen debet aan. De bodem zelf was niet meer interessant. Het ging om het maakbare. Je kon de bodem naar je hand zetten. Je kon het draineren als het te nat was, je kon het ophogen, je kon het met de kraan omzetten. En als de waarde van een perceel wat opgekrikt moest worden, dan werd er een kavelweg aangelegd, een verharde weg. De randvoorwaarden eromheen bepaalden de uiteindelijke waarde van het perceel en niet meer de oorspronkelijke bodemgesteldheid. Dat heeft tot de jaren ’90 voortgeduurd en uiteindelijk hebben ze de bodemkartering voor de landinrichting geschrappt in de wet. Oorspronkelijk was bodemkartering een wettelijke verplichting.”

Tevens is er, vooral in de Achterhoek, veel veen verdwenen.

Eelco: “In de landgoederenzone heb je een mooie afwisseling, met landbouw en natuur, met veel hout. Het hout staat in singels, houtwallen en bossen, en bosjes. Ze staan op de zandgronden. Vroeger is het een heel nat gebied geweest. De Achterhoek was voor een groot deel veengebied, dat als een spons heel langzaam het water afgaf. Door de landbouw en de ruilverkaveling in de jaren ’50 is het veen vernietigd ten gunste van de voedselproductie. Op dat moment waren dat goede beslissingen. Maar daardoor is het ecosysteem vernietigd en is ook de sponswerking verdwenen.”

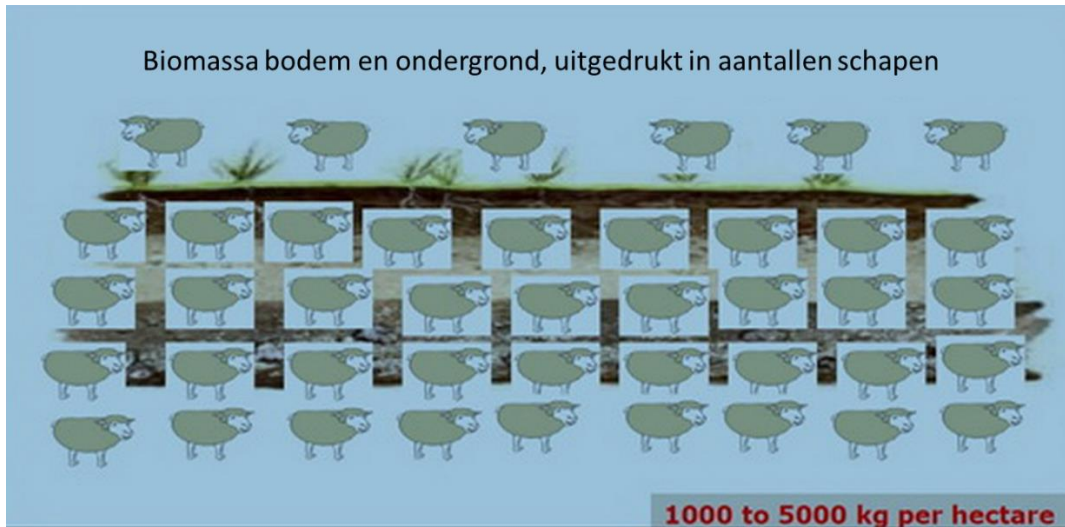
Het gaat niet alleen om de structuur van de bodem, maar ook – en misschien vooral – om het bodemleven. Tijdens het symposium TerrAgenda op 11 oktober 2012 vertelde Willy Verstraete, emeritus hoogleraar aan de Universiteit Gent, op prachtige wijze over symbiose in de bodem.

“Ik ga u iets vertellen over de wondere wereld van bacteriën, schimmels, protozoa... en vooral over het feit dat dit niet allemaal beestjes zijn die elk voor zich actief is in de bodem, maar dat ze met z’n allen heel goed samenwerken. Dat hebben we geleerd de voorbijgegangene decennia. En dat resultaat is tot uiting gekomen in het woord microbioom... dat de organismen als een samenleving, als een samenwerkend genootschap goed geoutilleerd en georganiseerd ondernemen.”

Een gezonde bodem heeft een goed functionerend microbioom. In onze darmen hebben we ook een microbioom. Verwijderen we dit, dan zijn we morsdood. We kunnen er niet zonder.

Willy Verstrate: “Het concept microbioom zegt ons dat je niet een eenzame bacterie hebt, niet een artificiële samenstelling van bacteriën die toevallig bij elkaar komen,

maar dat je een team hebt, een netwerk waarin goed georganiseerd samengewerkt wordt.”

Figuur 13. Wat zich aan biomassa op het maaiveld bevindt, zit vaak in een veelvoud onder het maaiveld (Bron: VU Amsterdam).

Het gaat om tienduizenden verschillende soorten bacteriën. Er lopen ook schimmeldraden door de bodem met dezelfde dendritische structuur als onze hersenen. Dit maakt communicatie mogelijk. Als er ergens een boom wordt aangetast door luizen, worden andere bomen alvast gewaarschuwd en kunnen ze tijdig maatregelen nemen. Het zit allemaal erg vernuftig in elkaar, dit resultaat van miljoenen jaren evolutie. Plaatselijk is er weinig van over.

Chris: “Het bodemleven, dat is helemaal naar de Filistijnen geholpen.”

In de bodem zijn ook de wat grotere dieren van belang. Zo zijn er drie ploegen wormen. De eerste ploeg trekt groenresten vanaf het maaiveld naar binnen, de tweede maakt verticale kanaaltjes voor het transport naar beneden en de derde zorgt voor de vertering. Dankzij die kanaaltjes kan de bodem in korte tijd een spoelbui in zich opnemen. Als er een fikse regenbui is gevallen, zie je vanuit de trein de omgeploegde maïsvelden blank staan, want de kanaaltjes zijn doorkliefd. De weilanden met een gezond bodemleven hebben geen moeite met het verwerken van de neerslag.

Albert: “Als je geen wormen hebt, of nog geen wormen hebt, dan moet je blij zijn dat er akkerdistels komen, of dat het rietland wordt. Sommigen zeggen ‘je bent helemaal hartstikke gek, want akkerdistels, daar kom je nooit meer vanaf.’ Het duurt zeven jaar ongeveer. Ze gaan wel, net als wormen, de gehele bodem door. Na zeven jaar gaan ze dood, want er komt een soort aaltjesinfectie in. Ze laten wel, alsof het wormen zijn geweest, gangetjes achter. Het is dus een bodemverbeteraar pur sang.”

Chris: "De structuur van de bodem is onvoorstelbaar belangrijk. Het begrip 'bodemleven' komt gelukkig weer wat terug. Het is natuurlijk afgrijselijk wat er gebeurd is, met dat gieren en al die chemicaliën. Dat zien de boeren zelf ook. Daar moet je in een transitie over kunnen praten."

Dat er water op het land blijft staan, heeft lang niet altijd te maken met te hoge grondwaterstanden.

Govert: "Soms klagen boeren over 'veel te nat' maar is dat met name een gevolg van dat ze hun eigen land aan gort rijden. Ze vragen dan het waterschap de peilen te verlagen."

Chris: "De grond is dan volledig verslemt. Ze vragen dan om 'nog dieper'. Soms doen waterschappen dat ook nog."

Figuur 14. Situaties waar je tegenaan loopt als peilbeheerders (foto: Henk Lomulder, WDOD).

Als de bodem onvoldoende structuur heeft, als gevolg van het ontbreken van bodemleven en het vastrijden van de bovenlaag met zware machines, blijft na een paar flinke buien in de nazomer het water op het land blijft staan en kunnen oogsten deels verloren gaan.

3.5 Droogte

Halverwege de jaren '80 werd tijdens college Hydrologie in Delft nog verteld dat de langst gemeten periode zonder regen in Nederland 25 dagen was. De laatste jaren verbazen we ons niet meer over twee maanden aaneengesloten droogte. De lange droogtes op zich kunnen dramatische gevolgen hebben.

Eelco: "De gevolgen zijn heel duidelijk zichtbaar. Je hebt echt te maken met sterfte van bomen. Met name bij naaldhout, de fijnspar. Dat is een boom die niet goed tegen droogte kan. Dan stopt de sapstroom en krijg je stagnatie bij de harsvorming. Als er dan kevertjes komen in de barst, kunnen deze er niet uit gewerkt worden. Die kever vallen de bomen aan, met als gevolg dat de bomen het loodje leggen."

Chris: "Bij bomen, zoals het afsterven van sparren, gaat het vaak wel echt over droogte en niet zozeer over verdroging. Het maakt bijvoorbeeld op de Veluwe niets uit of de grondwaterstand nu dertig of twintig meter onder het maaiveld staat. Daar gaat het echt wel om: wat valt er voor neerslag? Daar heeft de klimaatverandering echt invloed. Dat heeft niet zozeer de koppeling met het functioneren van het watersysteem."

Te snel stijgende grondwaterstanden zijn ook ongunstig voor bomen.

Govert: "Als de grondwaterstanden geleidelijk omhoog gaan, adapteren de boomwortels."

Albert: "Ja, dan gaan de wortels mee."

Govert: "Maar als je 'm in één jaar een meter verhoogt, dan..."

Albert: "Dat kan ie niet bijbenen."

Op het schaalniveau van een boerenbedrijf kun je ook bijzondere waarnemingen doen.

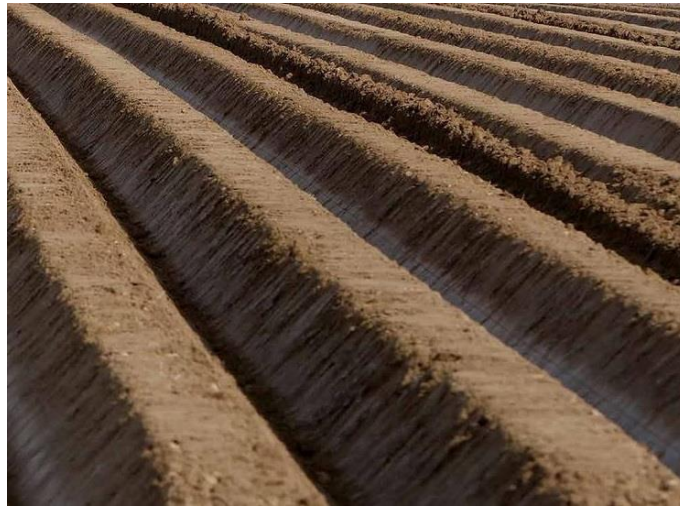
Chris: "Hier tegenover, in Schalkhaar, zit een boer, nog steeds. Hij heeft daar aardappels geplant. Ik heb dat gevolgd. Toen het zo droog werd, is hij gaan beregenen. Dat moest ook wel, want hij heeft die aardappels in rillen gezet."

Chris: "Ik dacht eerst: hij gaat daar asperges kweken. De aardappeltjes zitten in die rillen en van daaruit moeten ze groeien. Ik vermoed dat hij denkt van: 'het is makkelijk van die rillen, want dan kan ik ze makkelijk oogsten.' Maar ik denk: 'je maakt met die rillen een enorm verdampingsoppervlak. Het water verdampt daar als een gek. Hij zal wel denken: ik kan hier beregenen, dus er is geen man overboord.' Maar dat gaat wel ten koste van andere gronden hier, de bomen en alles en zo."

Albert: "Nieuwe teelttechnieken en nieuwe rassen aardappels bevorderen deze beweging. Je moet ze boven de grondmassa uitkrijgen, want je hebt oogstmachines

die in toenemende mate in staat zijn het oogstrendement te vergroten... dan heb je mooi alle aardappeltjes bij elkaar.”

Chris: “Het verdampt als een gek in die ribbeltjes. Zo’n ribbeltje is in drie tellen uitgedroogd. Zeker in het begin, als de aardappels moeten kiemen, is vocht erg kritisch. Dus moet hij constant beregenen met de droogte en warmte waar we nu middenin zitten.”

Figuur 15. Rillen.

Dit voorbeeld maakt duidelijk dat het reduceren van schade als gevolg van droogte vraagt om aanpassingen van beheer en teelttechnieken, hetgeen intensief overleg verlangt, en geduld.

3.6 Drinkwaterwinning

Nederland heeft mogelijk het beste drinkwater van de wereld. Willy Verstraete, emeritus hoogleraar aan de Universiteit Gent, vertelt in 2012 het volgende hierover, een verhaal dat in het corona-tijdperk extra actueel is geworden. Het gaat over de gezondheid van mensen.

“Het verhaal van de gezondheid is dat we grondwater gebruiken voor de drinkwaterproductie, waarbij de meeste landen het met chloor behandelen om een kans van 1 op 10.000 te hebben dat er een ziekte uitbreekt. Maar door die chloor maken we alles wat erin zit kapot, die duizenden soorten bacteriën. Terwijl jullie, in Nederland, als één van de weinige landen nog water hebben waar die beestjes nog vrolijk in rondzwemmen. (...) Het aantal gezondheidsproblemen rond immuniteit stijgt exponentieel. Eigenlijk is het drinken van het gezonde grondwater, het bevolkte grondwater met bacteriën, een vorm van immunisatie.”

Het grondwater wordt onttrokken aan de diepere lagen. Dat heeft, vooral als je naar droogte en verdroging kijkt, ook nadelige gevolgen.

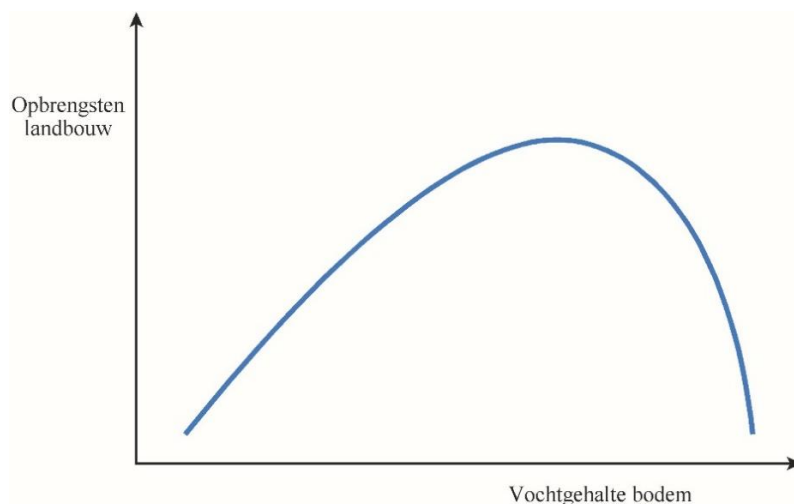
Peter: “Er is een heel gevoelig gebiedje – ‘t Klooster heet dat – waar een drinkwaterwinning zit van Vitens, daar waren vorig jaar grote problemen. Daar hebben we extra water geïnfiltreerd. Dat ging prima, maar ja, toch weer een paar weken droogte en je bent weer terug bij af.”

Eelco: “Er zijn in de streek twee locaties voor drinkwaterwinning waar best heel veel water wordt gewonnen. Als je op de droogste plek in Nederland zegt van ‘we hebben het hier altijd gedaan, dus blijven we dat hier altijd maar doen’, daar wordt een streek niet beter van.”

3.7 Vernatting

Droogte en verdroging verdienen aandacht, zo ook vernatting. Als grondwaterstanden te hoog zijn, regenwater moeizaam de bodem intrekt en waterlopen het wateroverschot te langzaam afvoeren, kan vernattingsschade optreden.

Govert: “Het probleem is (zie Figuur 16) dat er een scheve relatie is tussen het vochtgehalte in de bodem en de opbrengst. Aan de te droge kant loopt de lijn vrij flauw en aan de te natte kant heel steil. Boeren zitten liever niet in het optimum, maar aan de iets droge kant, want als het iets natter is dan het optimum, storten de opbrengsten in. Er is daardoor veel angst voor wateroverlast.”

Figuur 16 Relatie tussen opbrengsten en vochtgehalte.

Harm Jan: “We hebben jaren geleden, in het kader van de antiverdroging, binnen Gelderland afspraken gemaakt over hoe we omgaan met natschade, in relatie tot antiverdroging, inclusief financiering.”

3.8 Waterkwaliteit

Tot slot, ook de waterkwaliteit is van belang.

Eelco: “Die Baakse Beek is niet alleen het afvoerkanaal van het afvoerwater, maar is ook de afvoerput van de waterzuivering. Bij Ruurlo, bovenstrooms van dit aandachtsgebied, zit een zuiveringsinstallatie die loost op de Baakse Beek. Er zijn richtlijnen voor de kwaliteit van het water dat daaruit mag komen – allemaal volgens de normen – maar die zijn niet afgestemd op de kwaliteit die we hier willen handhaven. Het water is niet zodanig dat het goed is voor natuurkwaliteiten.”

Voorafgaand aan een gebiedsontwikkeling is het van belang de problemen die zich er afspelen in combinatie in beeld te brengen en te analyseren, waarbij tevens wordt gekeken naar de kansen. Theoretisch kan dat door data te verzamelen op kantoor. Een scherper en realistischer beeld ontstaat echter pas als je door het gebied wandelt en spreekt met de mensen die er dag in dag uit verblijven. Zij vormen het geheugen en kunnen vertellen over wat zich er in de geschiedenis heeft afgespeeld (zie B13: het navigeren door een verhalenlandschap).

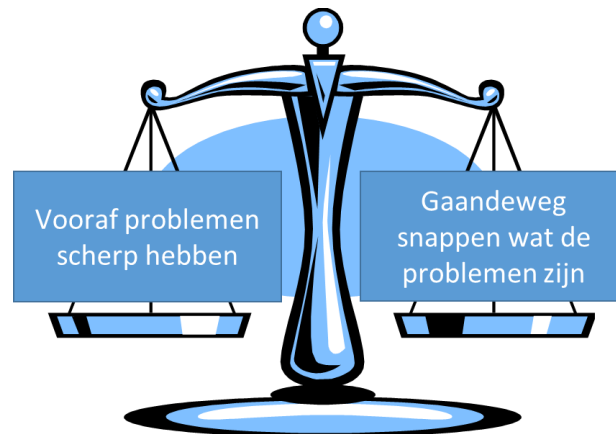
Figuur 17. Ingesleten beek.

3.9 Dinkel

Ook bij het gebiedsproces rond de Beneden-Dinkel is gesproken over de oorzaken van de te snelle grondwaterstandsaling. Hierbij komen naast eerder geïntroduceerde personen ook Bas Worm, Friso Koops en Nick Hoekman aan het woord, allen medewerkers bij waterschap Vechtstromen. Wim Wassink is programmaleider van [ZON](#).

Pieter Jelle: “Dit plaatje (zie Figuur 17) vond ik een heel mooi leermoment van afgelopen week. Het ziet eruit als een prachtig meanderend riviertje, maar het grondwater wordt erdoor te snel afgevoerd, want het doorsnijdt allemaal kleilagen, wat resulteert in verdroging. Het ziet er heel mooi uit, maar is het wel zo mooi?”

Bas: “Sprengwerking is de te diepe insnijding van waterlopen in het geohydrologisch profiel. Dat heeft ook te maken met de te hoge afvoerdynamiek, waardoor er veel erosie is, met name in hellende stukken, waardoor de beken steeds dieper inslijten. Het tackelen van terugtrekkende erosie is heel moeilijk, zoals in het Natura2000-gebied bij Oldenzaal. Daar zit landbouw boven en als je daar niet de rem op zet, kun je verontdiepen wat je wilt, maar dan ligt het zand na twee flinke regenbuien gewoon weer beneden in de zandbak. Dat betekent dat je het hele systeem moet aanpakken⁸, van boven naar beneden, want anders zit je te prutsen in de marge.”

Figuur 18. Bij ongetemde vraagstukken zoeken naar de balans.

Benadrukt wordt dan analyse van problemen waardevol is, maar je moet er niet in doorschieten.

Friso: “Ik zag in de chat⁹ een bericht van Bas: ‘niet vluchten in nog meer analyse’. Daar heb ik een duimpje bijgeplaatst. Daar ben ik wel mee eens, dus ik heb dit item ook niet echt aangevinkt als dat ik dat zelf belangrijk vond. Dus ik ben wel benieuwd hoe de rest daarover nadenkt. Want er wordt al heel veel nagedacht over problemen. Ik ben meer voor het analyseren van kansen.”

Nick: “Als je het probleem niet analyseert, dan weet je niet waarom je het doet. Waarom doe je het zo in dit gebied? Wat zijn de opgaven? Je moet een goede basis hebben om het juiste verhaal te kunnen vertellen.”

Wim: “Je hoeft op zich de problemen niet zo zeer te analyseren, want dat doet iedereen voor zich wel die eraan trekt. Maar volgens mij moet juist het raakvlak tussen de verschillende opgaven analyseren. Wat zijn de raakvlakken?”

⁸ Dit is een relatie aanwezig met twee bouwstenen: (B03) flink verbouwen en (B07) bovenstrooms beginnen. Vooral dat laatste staat dwars op de werkwijze die voortkomt uit de KRW waarbij we vooral werken aan de waterlichamen die benedenstrooms liggen.

⁹ Vanwege corona was de Werkplaatsessie digitaal.

Om een bufferzone te kunnen inrichten tussen intensieve landbouw en een Natura2000-gebied, is het van belang voldoende inzicht te hebben de grondposities van de verschillende betrokken actoren.

Marcel: "Eigenlijk zouden we ook al morgen kunnen starten met de grondposities in beeld brengen. Want daar zal her en der ook nu al duidelijk zijn: wat is van het waterschap, de provincie of een andere partij?"

4 Denken in grondwater (B02)

Om de negatieve effecten van droogte te verminderen, moet je denken in grondwater. Veel informatie en kennis daarover is reeds beschikbaar. In 1998 presenteerde projectgroep WATERNOOD¹⁰ het [rapport](#) 'Grondwater als leidraad voor het oppervlaktewater: een op het grondwater georiënteerde aanpak voor inrichting en beheer van oppervlaktewatersystemen.' De daarin genoemde principes dragen bij aan het tegengaan van te snelle grondwaterstandsdeling, vooral in combinatie met de grondbeginselen van spongiteit.

4.1 Aanwezige kennis

Als het gaat over watersystemen, opbrengsten in de landbouw en ecologie, kunnen we trots zijn op de grote hoeveelheid beschikbare studies die zijn uitgevoerd. In Nederland. Vele [Stowa](#)-publicaties gaan hierover.

Chris: "Over WATERNOOD en spongiteit hebben we de laatste jaren flink aan de weg getimmerd. En toen ik bij het waterschap werkte zijn er ook wel projecten uitgevoerd, maar ik zie dat van het hele gebied nog geen 10% is aangepakt, terwijl we als visie hadden dat het gehele gebied zo moest worden ingericht. Dat is allemaal weer verlaten. En ook de kennis daarover dreigt verloren te gaan. Het is [bijna verloren kennis](#)."

Albert: "De principes uit WATERNOOD en van spongiteit zijn niet echt toegepast. Ik wil niet zeggen: terug naar af, want dat is verwijtend. Er is niks mee gedaan. Ik zou zeggen: pak het op, want het is geen kennis van 'geef ons een paar jaren de tijd, want dan gaan we dat eens duidelijke maken.' Nee, je kunt er morgen mee aan de slag."

Het is van belang de reeds aanwezige kennis te benutten. Deze kennis vormt de basis waarop we in de volgende hoofdstukken kunnen voortbouwen.

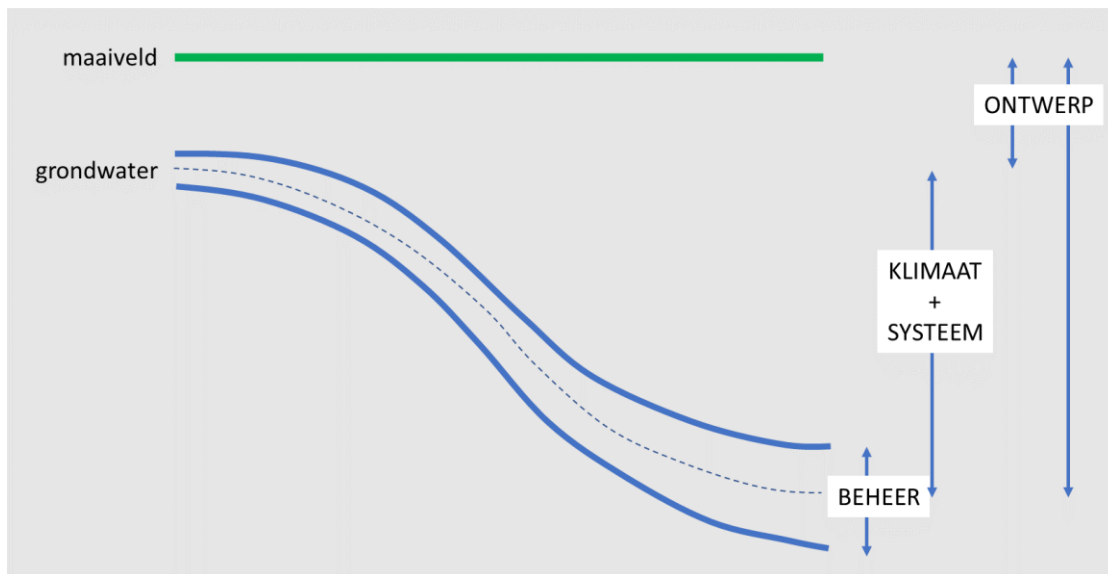
4.2 Inrichting en beheer

Bij het verhogen van grondwaterstanden kunnen we watersystemen herinrichten of we kunnen het beheer van de aanwezige watersystemen aanpassen. Figuur 19 geeft een beeld van de mogelijke effectiviteit hiervan.

Chris: "In de winter staat de grondwaterstand (ook in de hellende gebieden) vlak onder het maaiveld. Door de watergangen – en de verdamping – gaat deze naar

¹⁰ WATERsysteemgericht NOmeren, Ontwerpen en Dimensioneren.

beneden. In de hellende gebieden is dat anderhalve of twee meter. De mate van uitzakking wordt bepaald door de hoeveelheid neerslag die valt en ook door de afmetingen van het watersysteem. Als je niets aan je peilbeheer zou doen, krijg je die zeeg. Met het peilbeheer kun je in de winter een paar centimeter winnen. Het optrekken van stuwen heeft bijna geen zin. Het heeft nauwelijks effect. En ook in de zomerperiode is het maar een kleine fractie wat je met peilbeheer kunt sturen. Het gaat om 20 à 30 centimeter, en dat wordt al heel veel gevonden. Maar met het ontwerp (de herinrichting) kun je wel veel verschil maken.”

Figuur 19. De invloedruimte van ontwerp (herinrichting) is groter dan die van beheer.

Wat is de essentie van wat er moet gebeuren?

Chris: “In mijn ogen is het heel gemakkelijk om de grondwatersituatie weer te herstellen. Het vraagt om ruimte en misschien wat anders met grond omgaan. Maar ja, dat is zo taai als het maar kan zijn.”

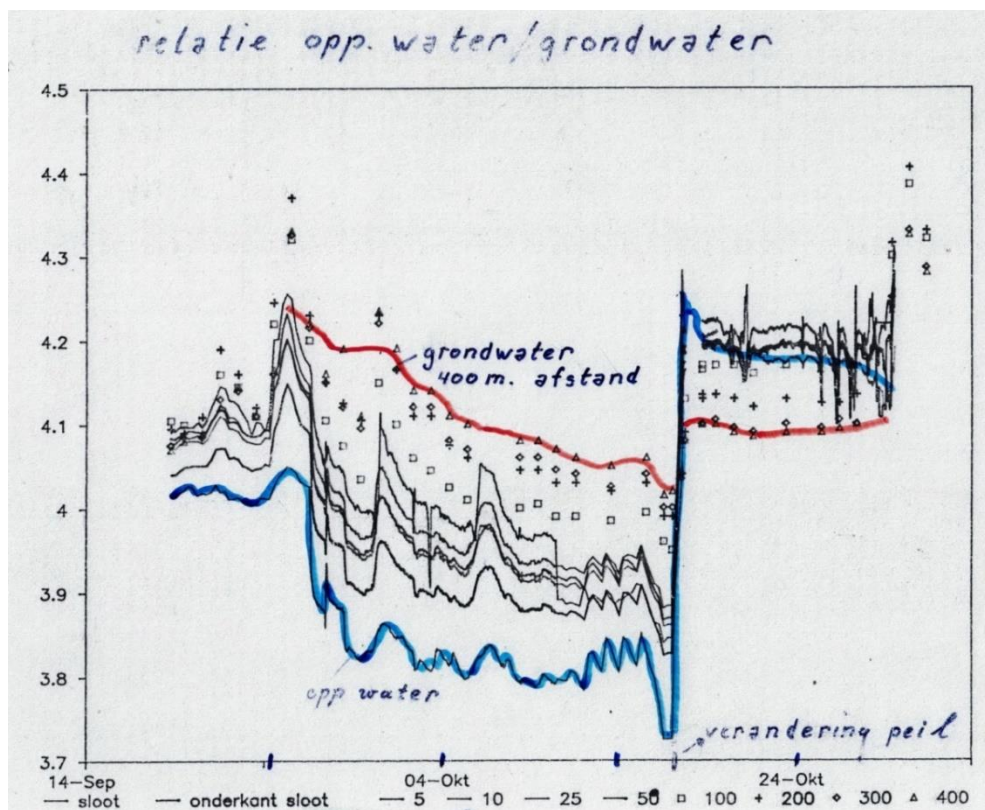
Dan kun je, als het heel nat is, nog steeds je water goed kwijt?

Chris: “Ja. En dat is dan het hydraulische probleem dat gaat ontstaan. Als het hard regent zie je de waterstanden als een gek oplopen in de watergangen. Waarom? Omdat ze de stuwtjes heel smal hebben gemaakt. Al dat water moet opeens over dat stuwtje heen. Dus: je moet brede stuwen maken, ondieper, en de bodem mee laten lopen met het maaiveld. Dan hou je ongeveer vijftig millimeter meer neerslag vast en dat is ongeveer de hoeveelheid die we nu moeten gaan aanvoeren. Voor de totale waterbalans is dat niet heel veel, maar voor het tegengaan van verdroging uiterst belangrijk.”

4.3 Snel reagerend grondwater

Figuur 20 laat zien dat grondwater niet zo traag reageert als veel mensen denken.

Chris: "De blauwe lijn toont het gemeten verloop water de waterstand in de watergang. De rode lijn is het grondwater op 400 meter afstand. Je ziet dat als gevolg van neerslag en verdamping de oppervlaktewater- en grondwaterstanden geleidelijk uitzakken. We hebben plotseling het peil in de watergang omhoog gedaan. Dan zie je dat op hetzelfde moment het grondwater op 400 meter afstand reageren, vrijwel zonder vertraging. Zo snel gaat dus ook het uitmelken van het grondwater, door die drainerende werking: de sprengwerking. Veel mensen denken dat het erg traag verloopt. Echt niet. Het zijn drukken die wegvallen en dan loopt het grondwater gewoon weg, vooral als de watergangen grote dimensies hebben."

Figuur 20. De snelheid waarmee grondwaterstanden reageren op peilwijzigingen (overheadsheets Chris).

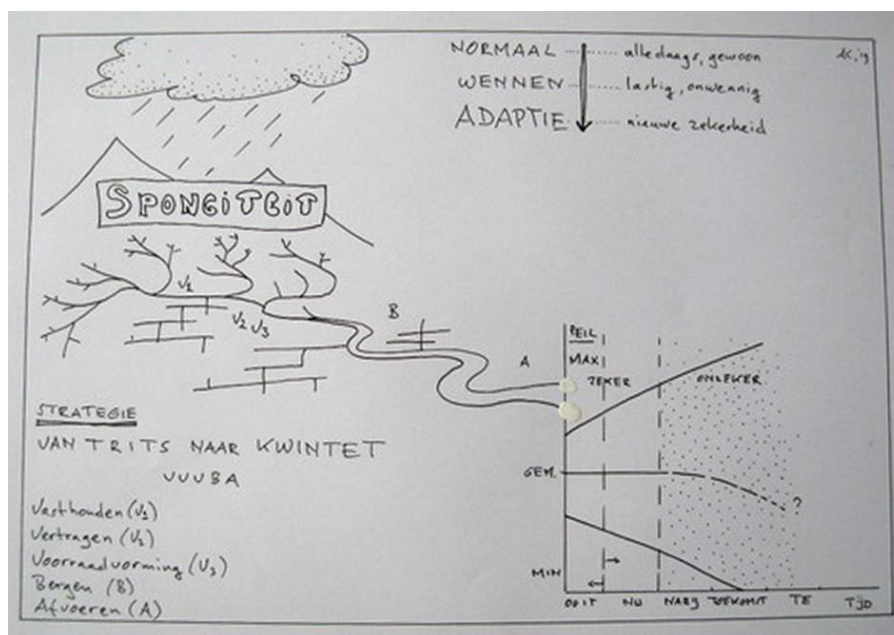
4.4 Kwintet in plaats van de trits

Albert Corporaal heeft vooral invulling gegeven aan het begrip spongiteit. Ook dat begrip is in sterke mate grondwatergericht. Op [internet](#) vinden we de volgende definitie.

"Spongiteit is de eigenschap van een (deel)stroomgebied om regenwater op te vangen, vast te houden en daarna weer vertraagd af te voeren."

Albert: “Het gaat erom de bodem te benutten als vertrager, als rem, en als zuiveraar. Het initiëren van kwelstromen resulteert in kansen voor natuur. Voor natuurbehoud is dat ongelofelijk belangrijk, in relatie tot verzuring. We zitten nu eenmaal in de klimaatzone waar verzuring van nature ongebreideld aanwezig is. Neerslag werkt verzurend. Als je kwelstromen in de watersystemen kunt introduceren – of misschien wel maximaliseren – krijgen je extra kansen voor natuur. Dat doe je door het water boven vast te houden – de infiltratie te maximaliseren – en zoveel mogelijk water weer in de bodem te krijgen. Dat heeft qua stroming een goed effect, maar ook qua zuiverende werking.”

Albert: “Die zuiverende werking krijg je ook in het oppervlaktewater, mits je toestaat dat er een zekere plantengroei gaat ontstaan. Dat werkt verruwend en substraat-vergroterend. Zorg voor helofyten en andere planten in het water. Het substraat-oppevlak neemt, net als bij je darmen, ongelofelijk veel toe als je er plooitjes in legt. De natuur zorgt, net als in de darmen de plooien van de darmflora, voor een zuiverende werking.”

Figuur 21. Principes rond spongiteit.

In een [essay](#), geschreven voor WVS, geeft Albert aan dat we in plaats van de bekende trits VBA (vasthouden, bergen, afvoeren) eigenlijk moeten gaan praten over een kwintet:

Albert: “Het nieuwe beleidskwintet voor water gaat VVVBA heten: vasthouden, vertragen, voorraadvormen, bergen en afvoeren. Mede door de ruimtelijke schaarste kunnen we sommige maatregelen in elkaar gaan schuiven of ‘onzichtbaar’ maken.”

De vijf stappen beschrijft hij als volgt:

“Vasthouden: Water moet je zo veel en zo lang mogelijk vasthouden en je moet goede redenen hebben om het van de oorspronkelijke plek te laten wegvloeien.”

“Vertragen: Op weg van de eerste stap kun je de weg van het water zo inrichten, dat water het daar lang over doet, waarbij de drainerende werking op de omgeving zo gering mogelijk gaat worden.”

Dit staat dus haaks op de sprengwerking.

“Voorraadvorming: Maak zijdelings in het bovenstroomse afvoersysteem voorraadbekkens, van waaruit water door en voor het boven- en middenstroomse deel gedistribueerd kan worden; benut die ruimtes meervoudig.”

“Bergen: Maak midden- of benedenstrooms gebieden waar hoogwaterpieken in kunnen wegvloeien, zodat wateroverlast in benedenstroomse delen kunnen worden voorkomen of verminderd; hierbij speelt ook dat door opwaaiing en zee-invloeden ernstige bedreiging kan optreden en die moet om reden van veiligheid goed hanteerbaar blijven (maak bergings- en water-opvanggebieden).”

“Afvoeren: Voer water alleen af als het voor allerlei terrestrische doelen en om ecologische redenen niet meer ‘nodig’ is. Vat dit niet slechts functioneel op, maar dicht water in al haar verschijningsvormen ook een eigen bestaan toe uit oogpunt van schoonheid en mystiek.” (zie ook hoofdstuk 20).

Wie op een internationaal symposium een Nederlander hoort vertellen over onze trits VBA, krijgt vaak kromme tenen als deze wordt vertaald als: “keep it, store it and then discharge it.” In 2003 heeft een team van Engelse wetenschappers enkele pinten lang gewerkt aan een betere vertaling, in één van de tweeënvijftig pubs die Norwich rijk was. Het resultaat voorbij middernacht was:

“Hold it back, slow it down and then release it.”

Zeker in relatie tot het kwintet is deze vertaling beter dan het origineel, vooral als Nederlanders het moeilijk hebben met het onderscheid tussen ‘keep it’ en ‘store it’.

4.5 De chemie van (grond)water

Voor de kalkhoudendheid van waterbronnen maakt het waardevol voor natuur. Voorheen ook voor de landbouw.

Albert: "In de Middeleeuwen was het optimaal verknoopt. Het omgaan met water in die tijd was machtig slim. Ze maakten nog gebruik van de natuurlijke hulpmiddelen, want kunstmest had men niet. Dat deden ze met het water. Het was dan wel geen slib uit de Alpen, nee, het was verspoeld materiaal uit Duitsland, het Münsterland. Het westen van Münsterland, van de Baumbergen, dat spul kwam via de overlaten in de Achterhoek terecht. Heel slim."

Govert: "Er zaten mineralen in dat water?"

Albert: "Kalk. In onze oceanische klimaatzone is dat een mooi gegeven, om de bodem neutraal te houden. Daarmee heb je ook het hele mechanisme van de humusvorming in je voordeel. Je hebt zogenaamde slechte en goed humus. De goede humus is bodemneutraal en zelfs een beetje kalkrijk. Zit je daaronder, dan krijg je verzuring, versmering, en ook verlies aan humusopbouw."

Om waterkwaliteit goed te kunnen begrijpen moet je zorgvuldig naar de chemie van het water kijken.

Albert: "Kijk naar de mechanismen van chemie in je productieomgeving, of het nu landbouw is of niet. In dat kleine, in de chemie ervan, moet je beginnen, en niet onderaan. Daar waar ijzer zich nog bindt met van alles en nog wat. Daar moet je beginnen."

Louis: "Wat we in de Baakse Beek doen, is heel anders dan wat er gedaan is bij de voorafgaande herinrichtingen. We maken er een grondwater-gevoed systeem van. We graven niet naar het water toe, nee, we laten het water weer naar ons toekomen."

Louis: "Het water vasthouden gebeurt hoofdzakelijk in de bodem. Dan komt het grondwater weer in de wortelzone, zodat de mineralen beschikbaar komen. In het gebied van de Baakse Beek heb je veel kalk en ijzer. Voor veel vegetatie is dat interessant. De verzuring wordt hierdoor teruggedrongen. Je maakt het gebied weer robuust. Je herstelt de sponswerking. Het systeem wordt veerkrachtiger. Het kan weer tegen een stootje. In een droge periode zoals we nu meemaken, ijlt zo'n systeem veel langer na. Dat doet ie nu niet. De interactie tussen beek en omgeving willen we volledig herstellen."

In Oost-Nederland functioneren de grondwatersystemen op subtiële wijze. Deels blijft dat subtiële buiten beeld als maatregelen vooral worden gebaseerd op berekeningen met grondwatermodellen. Het is van belang in het veld waarnemingen te doen en zo nu en dan de edelmanboor in de grond te steken.

4.6 Dinkel

In het gebied van de Beneden-Dinkel onttrekken boeren (ondernemers) grondwater ten behoeve van irrigatie.

Friso: “Wij praten steeds over water vasthouden in de haarvaten, ondiepere drainage en slootjes vertondiepen. Voordat we dat op grote schaal klaar hebben, als het überhaupt lukt, zijn we jaren verder en in de tussentijd gaat gaan de ondernemers in buitengebied door met het slaan van grondwaterputten.”

Figuur 22. Een beeld van de Dinkel.

Het is dan van belang in waterbalansen te denken.

Leo: “Stel dat wij niet voor zijn. Stel dat ze gewoon lekker beregenen. Dan hebben we nog het verhaal rondom de waterbalans die ik als een taartdiagram zie. Ik zie dat er een hele grote hap uit gaat voor verdamping. Dan nog een hele grote hap voor afvoer en er aan een paar kleine hapjes uit voor drinkwaterwinning en een nog kleiner hapje voor de beregening. En waar zijn alle pijlen op gericht? En waar ging het Waterman¹¹ alleen maar over? Over die ballonnen in de duikers.”

¹¹ Een VPRO-serie het waterbeheer in Nederland.

5 Flink verbouwen (B03)

Voor de beeldvorming is het van belang te realiseren dat het verhogen van de grondwaterstanden in Oost-Nederland vraagt om flinke aanpassingen van het watersysteem. Het hier en daar wat verontdiepen van waterlopen in combinatie met de aanleg van natuurvriendelijke oevers en het anders bedienen van stuwen, is ontoereikend. Voor de geïntegreerde werkwijze is dit gegeven van groot belang. Als je in gesprek gaat met boeren, moet je stevig in je schoenen staan.

5.1 Een flinke verbouwing

Door de jaren heen zijn de watersystemen regelmatig op enige wijze heringericht, maar niet altijd op even doortastende wijze.

Louis: “Het gaat net als bij een huis. Je hebt hem zo vaak verbouwd, dat je moet besluiten: laten we die hele zooi maar afbreken, we gaan een nieuw huis bouwen, dat helemaal aan de nieuwste eisen voldoet. Dat geldt ook voor watersystemen. Op een gegeven moment ben je er zo lang mee aan het sleutelen geweest, zo vaak verlegd en veranderd, dat ie totaal niet meer voldoet, ook al doe je nog wat extra maatregelen. Het beste is dan om opnieuw te beginnen. Dat doen we nu in de Baakse Beek.”

Het ombouwen van het watersysteem heeft ruimtelijke consequenties.

Govert: “Je moet de waterlopen breder maken?”

Chris: “Ja, hooguit 2% meer ruimte ten opzichte van nu. Nu vertegenwoordigt het water 1 à 1,5% van het totale oppervlakte in het landelijke gebied. Dat moet je verdubbelen. Met de klimaatverandering erbij zou ik zeggen: iets meer dan verdubbelen. Dat is niet eens zoveel, want je hebt maar ietsje meer ruimte nodig. Daarmee kun je prachtig een watersysteem inrichten dat onder normale omstandigheden het water vasthoudt. Maar probeer de benodigde grond maar eens te krijgen.”

Chris: “Het is complex en dus heeft het vraagstuk vele laagjes. Je hoeft dus maar ergens aan te trekken of te draaien of het gaat niet door, vanwege de argumenten in één van die laagjes. Dan willen ze niet.”

Dat maakt het zo belangrijk om vanuit de integraal proces helder kaders mee te geven (zie bouwsteen B09: adaptief plannen).

5.2 Een kaart maken

Eigenlijk zou je daar moeten beginnen waar de sprengwerking het grootst is.

Govert: "De ene waterloop heeft meer sprengenwerking dan de ander."

Chris: "Ja."

Govert: "Het gaat om het waterpeil in de waterloop ten opzichte van een gezonde grondwaterstand. Als die gezonde grondwaterstand veel hoger is dan het peil in het oppervlaktewater, dan heb je die doorsnijding maximaal en krijg je veel sprengenwerking. Je zou dus een kaart kunnen maken met waterlopen, waarbij de rode waterlopen veel sprengwerking veroorzaken en de groene nauwelijks. Wat zijn de grootste sprengwerkers? In de gebieden met veel rode watergangen zou je dan met prioriteit aan de slag moeten gaan."

5.3 Het inrichten van een rivier (of beek)

De Boven-Regge is van een gekanaliseerde vaart omgebouwd tot een natuurlijke rivier.

Ben: "Je hebt een duidelijk zomerbakje, waar het water in blijft, bedoeld om de stroomsnelheid hoog te houden. En als de afvoeren groter worden, neemt de rivier ook de aanliggende gronden mee. Die mogen dan inunderen."

Gerdrik Bruins is beleidsmedewerker bij waterschap Vechtstromen en van begin tot eind betrokken bij het project Reggedal-Enter.

Gerdrik: "We hebben aan boeren duidelijk moeten maken dat we niet alleen de stuwen weghalen, maar ook de rivier langer maken, de bodem omhoog halen en dus het water langer vasthouden. Dat pand loopt niet leeg. Het hele watersysteem gaat anders functioneren."

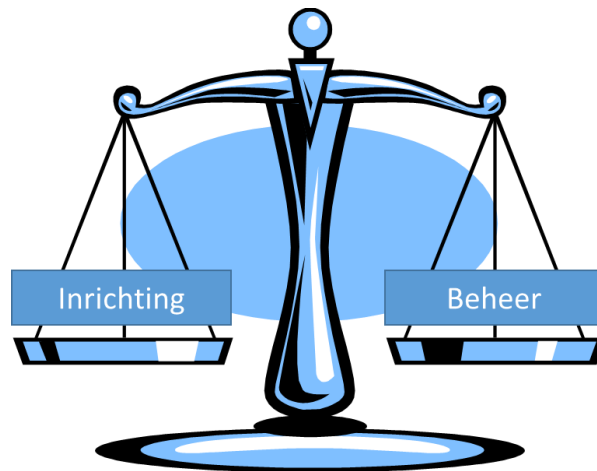
Gerdrik: "Ten zuiden van de A1 zijn enorme meanders aangelegd. De oude Regge is daar gedempt en begrazingsgebied geworden."

5.4 Omslag in denken

Het gaat om een echte omslag in denken, letterlijk en figuurlijk om een andere grondhouding ten opzichte van watersystemen.

Louis: "We zitten in een soort van overgang. Watersystemen waren bedoeld om het water zo snel mogelijk het gebied uit te loodsen. Nu zullen we het een omgekeerde werking laten doen. Dat vergt veel kennis en ook moed, van mensen om dat te bewerkstelligen."

Dat er veel bereikt is in de twee geselecteerde projecten, komt voor een belangrijk deel voort uit deze moed (zie ook bouwsteen B21: ethisch handelen).

Figuur 23. Ook hier gaat het om het vinden van de juiste balans.

5.5 Dinkel

Het voorjaar is kritisch.

Leo: "Ik vind het zo jammer dat we iedere keer het water met massa's weg laten lopen. Daar kom ik toch liever bij Bas' verhaal over het voorjaarsmoment als achilleshiel. Als wij zeggen van: 'als op 1 februari de kelder vol zit met drijfmest, dan bouw je er maar een kelder bij. Maar je komt het land niet op, want het is te nat.' Dan denk ik dat we veel meer bereiken dan de beregeningsputten aan banden leggen. Hoe zie die verhouding?"

Een flinke verbouwing vraagt tevens om aangepast beheer.

6 Werken aan kennis (B04)

Het aaneen-ritsen van geïntegreerd en integraal werken vraagt om veel interactie. Deze verloopt pas goed als de verschillende betrokkenen met elkaar het gesprek aangaan op basis van kennis. Daarbij gaat het om zowel expliciete kennis als impliciete kennis (ervaringskennis). Kennis is mensgedragen, dus opschrijven in een rapport volstaat niet. In de praktijk, door te dóén, wordt deze levend gehouden en verder ontwikkeld. Aandacht besteden aan de kennisdimensie is dan ook onontbeerlijk.

6.1 Echte kennis

Voorals je op het erf van een boer staat en overlegt over waterhuishoudkundige aanpassingen die ook consequenties hebben voor de bedrijfsvoering, moet je weten waarover je praat.

Louis: “Aan de voorkant is het heel veel weten. Ik heb ook gemerkt dat je met hele concrete maatregelen en plannen zichtbaar kunt maken wat een bepaalde ingreep betekent.”

Een goed proces is cruciaal, echter, dit moet wel gefundeerd zijn op inhoudelijke kennis.

Louisa: “Op dit moment worden er heel veel strategen en procesmanagers bij gehaald, maar gewoon de handjes en mensen die kennis en praktijk kunnen koppelen en het gesprek kunnen voeren, die zijn zeldzaam geworden. Ik merk dat een heleboel medewerkers dat niet durven.”

6.2 Rekenmodellen

Door het gebruik van rekenmodellen scherp je de geest. Je krijgt inzichtelijk wat de effecten van maatregelen zijn in tijd en ruimte. Punt is evenwel dat modellen veel niet ‘zien’ van wat in het veld wel waargenomen kan worden. Ook kan het zijn dat modellen een grote gevoeligheid hebben voor de waarden die je toekent aan parameters. Door deze iets aan te passen, kun je grote veranderingen krijgen in de berekende resultaten. Bij de Regge speelde dat nadrukkelijk.

Gerdrik: “Het zorgpunt was dat je aannames moet doen. Je voert namelijk een wandruwheid in. Die wordt onder andere bepaald door of het gemaaid is of niet... en hoe vaak het gemaaid wordt, en de onderwaterbodem, enzovoort. Die wandruwheid is best wel allesbepalend. Je kunt de gegevens er nog zo goed in hebben, maar als de

wandruwheid (de k-Manning) een tikkeltje anders is, dan zakt het peil weg of stuwt het water hoger op. Dat was echt een zorgpunt.”

Gerdrik: “De klankbordgroep van boeren geloofde de berekeningsresultaten aanvankelijk niet. Ze zaten bij elkaar aan tafel. Ze hadden best wel kritiek op de berekeningen: ‘jullie hebben er naartoe gerekend.’ Dat gaf toen ook in het bestuur weerstand.”

Gerdien Smit werkt bij [Odin Landschap](#) en is als landschapsontwerper betrokken bij het project Reggedal-Enter.

Gerdien: “De uitkomsten van de modelberekeningen zijn voor de ontwerper bijna een soort vast gegeven, van: dit is uitgangspunt. Terwijl ik het best wel interessant had gevonden om vanuit het ontwerp mee te denken in de wereld van de modelleurs... meer mee te denken dan alleen aan te nemen, omdat je als landschapper best wel veel kansen ziet. Door een modelleur wordt een watersysteem erg technisch benaderd, met een bepaalde opgave.”

Modellen middelen uit. Daardoor gaat een deel van de subtiliteit van de realiteit verloren. Bij de Baakse Beek speelt dat nadrukkelijk.

Louis: “Modelleurs moeten een bakje in het model stoppen, met een bepaald profiel, een diepte, breedte en lengte. Maar in dit geval is het allemaal organisch. Op de ene plek is ie breed, op de andere plek is ie smal, of ondiep of diep. Dan kun je gemiddelden nemen, maar dan is het wel lastig begroeiingen te beschrijven. Je laat de beek deels door een broekbos lopen of met een hoge begroeiing... wat is dan de weerstand? Ik zei: ‘we hoeven het toch niet vele cijfers achter de komma te weten? We moeten ook een beetje lef durven tonen.’ Bij het waterschap was het wel gebruikelijk dat men het achter de komma wilde weten, om daarna te beslissen: gaan we ervoor of gaan we er niet voor? Nu is dat niet zo. Er zit een stukje onzekerheid in.”

Het is de kunst praktijkkennis niet ondergeschikt te maken aan modelresultaten, maar modellen in te zetten om de praktijkkennis te ondersteunen en aan te vullen. Dat vraagt om meer waardering van praktijkkennis.

6.3 Bijna verloren kennis

Het is in 4.1 ook al aan de orde geweest. Er is veel kennis opgedaan en nog steeds aanwezig in Nederland, zeker als het gaat over verdroging en watersystemen, maar een deel daarvan dreigt verloren te gaan.

Louis: "Ooit heb ik gewerkt voor Wageningen Universiteit, bij Stichting Bodemkartering, StiBoKa, het karteren voor de landinrichting en ruilverkavelingen."

Louis: "We zijn een beetje uitstervend ras. We hebben een opleiding gehad als bodemkundige en dat werd er met de zweep ingeslagen. Iedereen heeft wel wat kennis van bodemkunde, maar zo diep als wij erin zitten, daar zijn er nog maar weinig van. Dat maakt het heel kwetsbaar. We proberen de kennis wel over te dragen, maar het gaat erom veel ervaring op te doen."

Louis: "Waar het op dit moment misgaat, heeft veel te maken met de kennisluwte waarmee we op dit moment te maken hebben. Je ziet dat er keuzes gemaakt worden waarvan je denkt: hoe kun je in hemelsnaam zoiets verzinnen? Als je mensen daarop duidt, dan hoor je: 'ja, oh ja, wij moeten dat zo uitvoeren' en 'ze hebben gezegd dat dit zo moest.' Men weet niet zo heel erg goed waar men mee bezig is, als een kip zonder kop. Ik zie het dagelijks om me heen en zie dat het steeds meer wordt."

Het gaat er niet zozeer om kennis te ontwikkelen, maar om reeds aanwezige kennis te laten stromen. De kracht van innoveren is niet zozeer iets nieuws verzinnen, maar het op overtuigende wijze waardevolle kennis door te laten werken in de praktijk, of beter nog: in interactie met de praktijk.

6.4 Waterbalansen opstellen

Om een goed inzicht te krijgen in het functioneren van een watersysteem moet je meten en waterbalansen opstellen.

Chris: "We hebben in Salland de gegevens over aan- en afvoer, neerslag en verdamping jaren achtereen goed bijgehouden. Dat geeft veel inzicht."

Govert: "Maar je moet wel een waterbalans kunnen opstellen en dat kunnen veel mensen – heb ik gemerkt – helemaal niet."

Chris: "Dat is verloren kennis."

In Figuur 24 houden de waarnemingen na 1996 op.

Chris: "In 1997 ben ik sectorhoofd geworden bij het nieuwe waterschap en toen hield het onderzoek op. Jammer. We hadden hele reeksen van wateraanvoer, waterstanden, grondwaterstanden, wat er in plannen is gebeurd en nog veel meer. Wat is nou de invloed?"

Govert: "Als je de parallel trekt met een financiële boekhouding, dan weet je dat je voor de waterhuishouding goed moet boekhouden. Op het moment dat er hele grote verliesposten in zitten, dan moet je daaraan werken, en niet proberen van: jongens, we gaan bezuinigen op pennen en potloden."

Chris: "Of juist hele grote projecten gaan realiseren, met de verwachting dat daardoor alle problemen worden opgelost."

totale inlaat t.b.v. infiltratie en beregening			
<i>jaar</i>	<i>periode</i>	<i>dagen</i>	<i>aanvoerhoeveelheid</i>
1976	27/4 - 15/10	172	31.700.000 m ³
1977	25/5 - 22/9	121	11.100.000 m ³
1978	9/5 - 28/9	143	9.100.000 m ³
1979	11/7 - 18/10	100	5.700.000 m ³
1980	12/5 - 1/7	50	3.800.000 m ³
1981	12/5 - 25/9	137	5.300.000 m ³
1982	1/6 - 5/10	127	20.525.000 m ³
1983	1/7 - 15/9	77	13.628.000 m ³
1984	1/8 - 10/9	41	5.842.000 m ³
1985		0	0 m ³
1986	20/6 - 3/10	105	15.400.129 m ³
1987	8/7 - 16/7	9	550.300 m ³
1988	16/5 - 3/7	49	2.350.000 m ³
1989	17/5 - 10/10	135	16.900.000 m ³
1990	26/4 - 8/10	166	18.200.000 m ³
1991	4/4 - 26/9	178	21.000.000 m ³
1992	19/5 - 14/8	88	13.758.000 m ³
1993	6/5 - 13/7	69	5.358.000 m ³
1994	27/6 - 9/9	75	11.929.000 m ³
1995	29/6 - 8/9	72	13.397.000 m ³
1996	23/4 - 29/8	129	15.802.000 m ³

Figuur 24. Gemeten m3 inlaatwater vanuit de IJssel in waterschap Salland.

Govert: "Daar is dus sprake van. We gaan wel grootschalige maatregelen nemen. We denken daarmee de boekhouding weer op orde te krijgen... maar dat valt tegen. Daar komt bij dat je wel recht moet doen aan de gehele complexiteit."

Govert: "Er is een soort onbewust verlangen bij mensen naar dat het lineair regelbaar is. Dat er één knopje is waardoor alles goed kan worden."

6.5 Educatie

Frans Poelman is een actieve bewoner van het dorp Enter en nauw betrokken bij het project Reggedal-Enter. Als voormalig directeur van een basisschool kent hij vele andere bewoners. Hij is ook de drijvende kracht achter het educatieprogramma.

Frans: "Er is veel tijd besteed aan het betrekken van de scholen erbij. Omdat ik zelf uit die wereld kom. Met ingang van volgend jaar gaan we met elke groep een middag het Reggedal in. We hebben hier nu een jongen lopen met schapen, zo'n

vierhonderd schapen, in verschillende groepen. Dan gaan we met groep vier – ik noem maar wat – naar die schapen, als ze worden geschoren. Met groep vijf gaan we naar de bijenstallen. Twee dames hebben een imkerkursus gevolgd. Zij geven dan uitleg over het bestaan van de bijen en de functie van de bijen. Met groep zes gaan we een middag varen op de Zomp¹², waarbij we vertellen over de geschiedenis. Voor groep zeven vragen we iemand van het waterschap te vertellen over stuwen, vistrappen... hoe zit dat hier? De kleuters gaan een wandeling maken en bloemetjes plukken. Zo willen we met elke groep een middag de natuur in en de scholen vinden het leuk, zolang je het maar kant en klaar aanbiedt.”

Betrokkenheid hangt sterk af van de wijze waarop we kennis laten stromen.

6.6 Dinkel

In de Werkplaatsessie rond de problematiek in de Beneden-Dinkel is ook benadrukt dat je qua kennis sterk in je schoenen moet staan.

Nick: “De samenleving om ons heen verandert. Daarom wordt het steeds belangrijker om duidelijk te maken waarom je iets doet. Iedereen denkt van: is dit gehobby of is het gefundeerd? Een goede analyse maakt dat je het goede verhaal kunt vertellen. Anders krijg je al snel van: ‘ze hebben weer wat nieuws bedacht.’ Om de tien jaar bedenken we weer iets nieuws met een nieuwe naamje erop.”

Pieter Jelle: “Wat ons destijds heeft geholpen bij Regge en Dinkel was dat onze accountmanagers het waterverhaal introduceerden bij de gemeentes. Zo kwam er een notitie Hengelo Waterstad. Dat is twintig jaar geleden, maar daar hebben we nu nog profijt van. Durf dus voor te investeren met elkaar om het gesprek aan te gaan.”

Toch is het delen van kennis niet toereikend. Veel leren we pas door te dóén.

Pieter Jelle: “We willen naar kringlooplandbouw. Wat houdt dat precies in? Wij willen waterkwaliteit. We weten dat de sector van de landbouw in ieder geval van invloed is. Je ziet dat er goede gesprekken plaatsvinden met kenniscoaches, maar vervolgens blijft het stil en komen ze daar niet verder mee. Dus er is nog een stop extra nodig die echt helpt.”

¹² Een zijtak van de Regge.

7 Bundelen van opgaven (B05)

In dit rapport richten we de aandacht primair op verdroging en de waterhuishouding. Bij een gebiedsontwikkeling spelen echter vele opgaven mee. De kracht van een integrale benadering is dat deze worden gebundeld, waardoor financiële bronnen worden gekoppeld, en extra mogelijkheden ontstaan kansen die het gebied biedt te benutten.

Figuur 25. Inspanningen vanuit verschillende programma's kunnen elkaar versterken.

7.1 Schaalgrootte

Wordt een te groot gebied in beschouwing genomen (integraal werken), dan speelt er zoveel tegelijkertijd dat processen te ingewikkeld verlopen. Wordt een klein gebied in beschouwing genomen (geïntegreerd werken), dan worden kansen voor bundeling gemist. Bij een gebiedsontwikkeling is het van belang in te steken op het juiste schaalniveau.

Louisa: “We zijn het gebied op gaan knippen in deelgebieden. Want in gebiedsprocessen moeten de mensen die erbij betrokken zijn zich ook verbonden voelen. De bron van de Baakse Beek heeft niets te maken met de monding.”

7.2 Verschillende opgaven

Voor de Baakse Beek is expliciet gekeken naar de mogelijkheden voor het bundelen van opgaven.

Louisa: “In 2014 zijn we meer en meer gaan zoeken naar: hoe kunnen we de verschillende maatschappelijke opgaven bij elkaar brengen? We kregen in de gaten: als je echt stappen wilt gaan zetten en je weet dat 80% van de grond in gebruik is door agrariërs, dan moet je daar wat mee.”

Harm Jan: “Vanuit Natuur hebben we een opgave voor vergroting van de biodiversiteit. Van daaruit ontwikkelen we het Gelders Natuurnetwerk, vroeger de ecologische hoofdstructuur. We hebben hier nogal wat opgaven liggen. Dat betekent: realisatie van nieuwe natuur en herstel van verdroogde natuur.”

Harm Jan: “Daarnaast worden ook andere provinciale opgaven meegenomen, zoals KRW (waterkwaliteit), beekherstel, bodemkwaliteit, erfgoed en landbouw. Het project is dan ook duidelijk een integraal project: voor diverse beleidsthema’s zijn opgaven geformuleerd. Het project wordt dan ook vanuit verschillende programma’s binnen de provincie ‘gedragen’. Dat is dus niet alleen ons programma Water, maar ook vanuit de programma’s Natuur en Landschap, Agrifood, Bodem & Ondergrond en Erfgoed. Ze leveren ook allen een financiële bijdrage en betrokkenheid.”

7.3 Integraal werken

Door opgaven bij elkaar te brengen, bundel je ook de energie van betrokkenen.

Louis: “Door het geheel integraal op te pakken, ga je heel veel partijen enthousiasmeren. Sterker nog, we hebben zelf landgoedeigenaren die zeggen ‘mogen we alsjeblieft meedoen? Jullie zijn niet bij ons geweest.’”

Het maakt het proces er niet eenvoudiger op.

Ben: “Het is erg moeilijk alle functies goed te bedienen en aan alle wensen in een gebied te voldoen.”

7.4 Landbouw

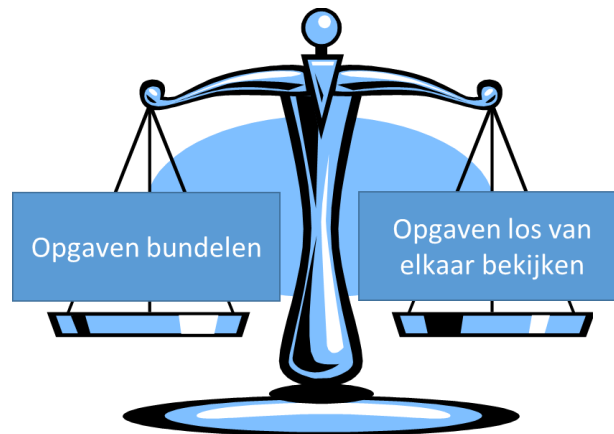
Dat er zoveel landbouw in het gebied van de Baakse Beek is, is een kans.

Louisa: “Overal in het gebied zit landbouw, tot aan de insteek. Als je fundamenteel iets wilt veranderen, dan moet je iets doen met de landbouw. Het is zo verweven en vervlochten. Dan vraagt het een nieuwe ordening. Toen kwam het programma [IBP](#) (het Interbestuurlijk Programma Vitaal Platteland), dat gaat om onder andere kringlooplandbouw, landbouwtransitie, natuur-inclusief, om in ieder geval de landbouw en de maatschappelijke opgaven die we hebben met elkaar te verbinden.”

7.5 Dinkel

In de sessie rond de Beneden-Dinkel vormde het bundelen van opgaven een hoofdpunt.

Pieter Jelle: “Ik heb ook vijf jaar aan ontwikkeling van de Vecht gewerkt. Daar hebben we zoveel aan elkaar gekoppeld, ook financieel, dat we geen goede prioriteiten meer konden stellen qua doelstellingen. Daardoor kwam er veel spanning in het proces. Dus dat is de ene kant van het verhaal, als je gaat bundelen. Aan de andere kant versterkt het ook elkaar. Als je maar met elkaar een gezamenlijk verhaal hebt en daaraan kan gaan werken. Je kunt de complexiteit opzoeken zodat iedereen het goeie uit de gebiedsontwikkeling kan halen. Maar uiteindelijk moet je het projectmatig aanpakken. Bundelen heeft twee kanten van de medaille, dus.”

Figuur 26. Het zoeken naar de juiste balans.

Bas: “Zoals Leo ooit eens stelde: het toppunt van integraliteit is stilstand. Als je alles aan elkaar probeert te knopen, kom je er niet meer uit.”

Rini: “Vanuit de provincie zijn we bezig met een aantal van dit soort grootschalige transitie. De energietransitie is eentje. En dan de stikstofproblematiek, daar is een hele organisatie voor opgetuigd. Aan de ene kant moet je dat soort opgaven met elkaar bundelen, omdat die dusdanig ingrijpend zijn dat je daar niet aan voorbij kunt gaan. Aan de andere kant loop je ook het risico dat je daarmee een dusdanige stroperigheid creëert dat je met het onderwerp waarvoor je zelf aan de lat staat, niet meer vooruit komt.”

Daarom is het onderscheid tussen integraal en geïntegreerd zo belangrijk. Veel opgaven bundelen op grote tijd- en ruimteschalen resulteert al gauw in veel ingewikkeldheid.

Wim: “Ik spreek vaak mensen die met verschillende opgaven bezig zijn, waarbij ik denk: als jullie nou eens naast elkaar aan het bureau hadden gezeten, dan hadden jullie mooie combi’s kunnen maken. Vaak liggen er dan al goeie analyses onder de opgaven. Iedereen doet z'n werk goed. Juist in de combinaties, daar valt voor mij nog wel wat te winnen.”

Het bundelen van opgaven doe je door het gesprek te organiseren tussen de trekkers van verschillende programma's.

Wim: "Wat je volgens mij morgen kunt doen met die bundeling van die opgaven is om met de projectleiders van de verschillende opgaven – dat zijn er helemaal niet zoveel – echt naast elkaar te gaan zitten om te kijken van: waar kunnen we elkaar nou positief beïnvloeden? Waar zitten we elkaar een beetje in de weg? Volgens mij kun je dat echt morgen oppakken."

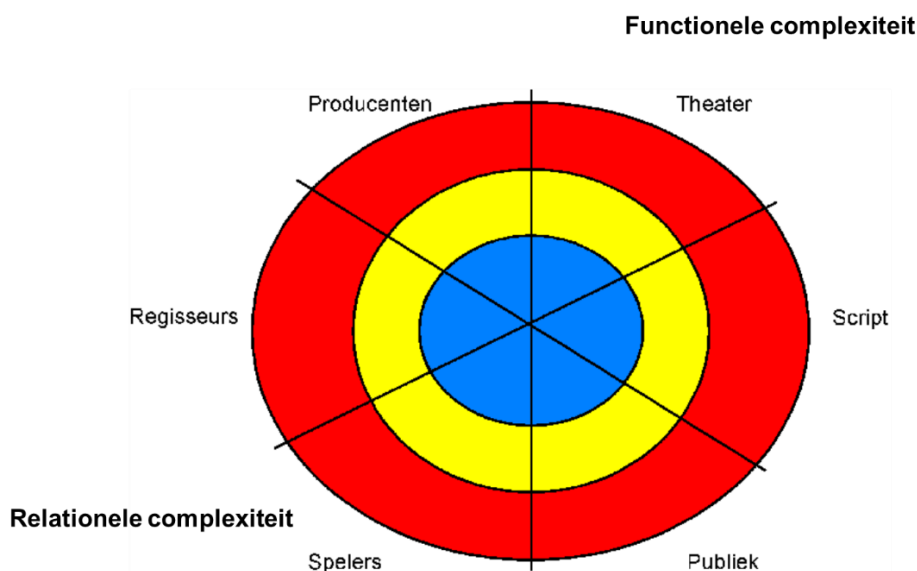
Voor de komende jaren is het met name interessant relaties te leggen met de energietransitie.

Pieter Jelle: "Er liggen kansen bij de combi met de energietransitie. Ik hoorde gisteren dat als je aan een windmolen op je terrein jaarlijks 35 tot 55 duizend euro kunt verdienen. Hoe kun je een deel van die die verdiensten investeren in de directe omgeving? Hoe kun je dat organiseren?"

In Twente worden op dit moment ideeën uitgewerkt voor zogenaamde windbossen. Een windbos is een concept voor het combineren van energie- en natuuropgaven.

8 Aan de voorkant expliciteren (B06)

Vaak hebben betrokkenen bij een gebiedsproces wel een impliciet beeld van wie welke rol heeft en waar verantwoordelijk voor is. Als gaandeweg blijkt dat de beelden sterk van elkaar verschillen, kan het proces stagneren, vooral als het delen van kosten niet geregeld is. Aan de voorkant helderheid bieden, blijkt cruciaal te zijn.

Figuur 27. De dimensies van het theatermodel.

8.1 Doelen, rollen en verantwoordelijkheden expliciet maken

Bij beide geselecteerde projecten is er veel aandacht aan de voorkant besteed aan het expliciet beschrijven van doelen, rollen en verantwoordelijkheden.

Peter: “We hebben aan de voorkant van het proces rollen en verantwoordelijkheden zo goed mogelijk expliciet benoemd, in die zin dat ook andere partijen hebben gezegd dat het waterschap primair trekker is, dus ook van de natuuropgave of de landbouwstructuurverbetering, wat opgaven van de provincie zijn. Er zitten ook cultuurhistorische elementen bij. Er is sprake van een mogelijk nieuwe rood voor rood regeling op die landgoederen, en dat is eigenlijk een pakkie-an van de gemeente. Al die partijen hebben gezegd: waterschap, jullie zijn in de lead.”

Nettie: “Er was sprake van een goede taakverdeling. Bij de aanbesteding hebben we als waterschap samen met de provincie de spelregels opgesteld.”

Harm Jan: “Het bestuurlijk commitment is ook belangrijk (de Intentieverklaring). Ik vind het belangrijk bij de complexere projecten dat aan de voorkant bestuurlijk commitment wordt uitgesproken, ook al vraagt dat de nodige tijd. De gemeente

Bronckhorst ziet het belang in van de landgoederen, als parels. En ook niet onbelangrijk: we kennen elkaar. Als er wat is, weten we elkaar snel te vinden.”

Bij Reggedal-Enter is de realisatiefase afgerond. Voorheen werden projecten in het landelijke gebied uitgevoerd door DLG: Dienst Landelijk Gebied. Echter, deze is opgeheven. Dat bracht het waterschap in een nieuwe positie.

Gerdrik: “Het roer ging helemaal om toen DLG ophield te bestaan. We hebben met de provincie afspraken gemaakt van: hoe gaan we dit varkentje wassen? We hebben afgesproken dat de provincie in de lead is bij de aanbesteding van de natuur en als dat afgerond is neemt het waterschap het stokje over en gaat de provincie meebetalen aan wat het waterschap gaat uitvoeren. Dat is in een convenant opgenomen.”

Louisa: “Hier trekken we als waterschap, met de DLG-pet op, best wel een grote broek aan door alle opgaven te verbinden.”

8.2 Het theatermodel

Rond 2007 is in het kader van het ‘Leven met Water’-programma een analyse uitgevoerd van moeizaam verlopen waterprojecten in de stedelijke leefomgeving. Het ging vooral om de samenwerking tussen waterschappen en gemeenten. Het bleek dat bij deze projecten rollen en verantwoordelijkheden niet expliciet waren beschreven. Sommige projecten liepen zelfs op de klippen. Op basis daarvan is het theatermodel ontwikkeld, als tool (zie Figuur 27). Opvattingen over wat eenvoudig is en complex lopen soms sterk uit elkaar, zo is gebleken.

Bij dit model wordt een theaterproductie als metafoor gehanteerd, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen de functionele complexiteit (theater en script) en de relationele complexiteit (producenten, regisseurs, spelers en publiek). Per segment kan worden aangegeven of er sprake is van een situatie die relatief eenvoudig is (blauw), complex (geel) of zeer complex (rood). Bijvoorbeeld, als er sprake is van vele structurele onzekerheden bij de aanpak, kleurt het script rood. Er wordt dan ingezet op adaptieve planning (bouwsteen B09). Als niet helder is wie de regie heeft, is waarschijnlijk sprake van een complexe situatie. Door met direct betrokkenen de kleuren per segment toe te kennen en te bediscussiëren, ontstaan er heldere afspraken.

Het [rapport](#) reikt – als hulpmiddel – enige regiemodellen aan. Uitgangspunt is dat je met het lastigste moet beginnen, en door moet gaan totdat alle segmenten blauw kleuren. Zoek de frictie op, de spanning (B11).

8.3 Dinkel

Als de verantwoordelijkheden helder zijn benoemd, biedt dat ruimte aan de mensen die zich inzetten voor de praktische uitwerking en realisatie van plannen.

Bas: “De verantwoordelijkheid moet zoveel mogelijk laag in de organisatie worden gelegd, bij de mensen die dicht op de praktijk acteren. Dat is belangrijk. Het bundelen van opgaven moet vooral een bundeling van flexibel in te zetten geld zijn. En soms koop je dan een kat in de zak. Dat kan, maar negen van de tien keer kun je een kans pakken die anders je neus voorbijgaat. Je zou op de een of andere wijze een fonds voor het Dinkelgebied kunnen genereren, vanuit verschillende potjes.”

Daarvoor met je ook goede afspraken maken met de bestuurlijke en politieke arena's.

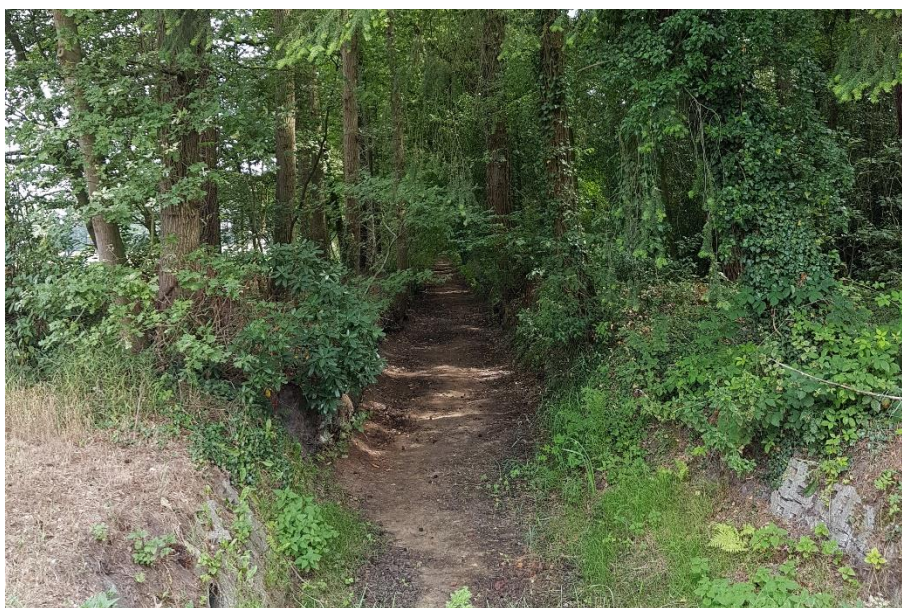
Rini: “Dat betekent dus dat je wel heel helder moet zijn vooraf in je communicatie en dat je ook regelmatig even terug moet. Dat hoort bij dit geheel, dat je het meeneemt dan DB, AB, GS en PS. Dat moet je inbouwen.”

Dus:

Marcel: “We moeten aan de voorkant heldere afspraken maken. Dat zijn we niet altijd gewend. En sommigen wat meer dan anderen. Maar dat moet ook in dit geheel een plek krijgen.”

9 Bovenstrooms beginnen (B07)

De sprengwerking bovenstrooms – hoog en droog – levert de grootste bijdrage aan de verdroging, dus is het logisch daar te beginnen. Bovenstrooms zijn veelal geen mogelijkheden aanwezig om water in te laten en is sprake van een subtiel en verfijnd watersysteem. Grondwaterstanden laten zich daar moeilijk berekenen.

Figuur 28. Een drooggevalen beek op de stuwwal nabij Enschede (juli 2019)

9.1 Subtiel en verfijnd

Het flink verbouwen van het watersysteem vraagt om het werken van boven naar beneden, van verfijnd en subtiel naar groots.

Chris: “Je moet helemaal bovenstrooms beginnen. Dat is ook die spongiteit. Helemaal bovenin. Daar is ook het probleem ontstaan met de normen en met de ontwatering. Om de verdroging aan te pakken – in combinatie met de het aanpakken van wateroverlast – moet je helemaal bovenin beginnen. Maar gek genoeg, dat gebeurt niet.”

Het omgekeerde is eerder waar.

Albert: “De logica is haast: ‘we hebben de veranderingen van boven begonnen en in de loop van de tijd zijn we beneden geëindigd, dus moet je met dat laatste beginnen om weer terug te gaan. Nee! Je moet weer bovenaan beginnen, en dan moet je het anders doen.”

Het kleine en fijne lijkt niet interessant te zijn.

Chris: “Je ziet bij de KRW (Europese Kaderrichtlijn Water) dat men bij het grote begint, de zogenaamde waterlichamen. Bovenstrooms doet bijna niet mee. De doelstelling is om normen te halen in die grote watergangen, maar die worden niet gehaald. Waarom niet? Omdat we met dat grote bezig zijn. In het kleine is er niks op orde en daar stroomt het water naar het grote water toe. Je krijgt het zo nooit kwalitatief op orde.”

Albert: “Ja, het blijft daar maar leeglopen, leeglopen. De bovenste helft is zo lek als een mandje.”

9.2 Iedere situatie is uniek

Je kunt het principe van ‘bovenstrooms beginnen’ meegeven als kader voor geïntegreerde processen, maar wat daar gebeurt heb je nooit helemaal in de hand.

Peter: “Iedere situatie is uniek en de verschillen zijn groot. Soms denk je van ‘dat zou een mooie plek zijn om iets te doen aan waterkwaliteit of natuur’ en daar zit een agrariër die zegt ‘ik heb net voor 2 miljoen euro geïnvesteerd, aan mijn lijf voorlopig geen polonaise, want ik moet geld verdienen’ en er zit twee kilometer verderop een boer die in een totaal andere situatie zit en aan het afbouwen is, dan moet je de plannen aanpassen en kijken of je op die andere plek niet sneller – en beter mogelijk – je opgaves kunt realiseren. Die flexibiliteit moet je hebben. Dat kun je alleen maar in de praktijk aan de keukentafel¹³ waarmaken.”

Haalbaarheid en aanvaardbaarheid bemiddelen elkaar bij een gezond gebiedsproces in een immer doorgaand (ongetemd) proces. Het is vaak de logica van de praktijk die de volgorde van werken bepaald. Het werken van boven naar beneden is één van de principes die leidend zijn.

9.3 Dinkel

Duidelijk is dat je veel mensen moet betrekken in dit proces.

Friso: “Ik heb zelf betrokken geweest bij landinrichting: een jarenlang proces. Daar zijn vele gronden uitgeruild en vele beekdalen vrijgespeeld voor natuur en water. Maar wat je daar nog steeds wel ziet, en dat wou ik evenals nuancering meegeven, zolang de omgeving buiten het vrijgespeelde beekdal nog steeds met volle bak afwatert en op volle diepte afwatert op zo’n beekdal, is het water nog steeds heel snel afgevoerd. Je kunt niet alleen maar kijken naar die heringerichte beekdalen. Je moet breder kijken als je echt wat wilt bereiken.”

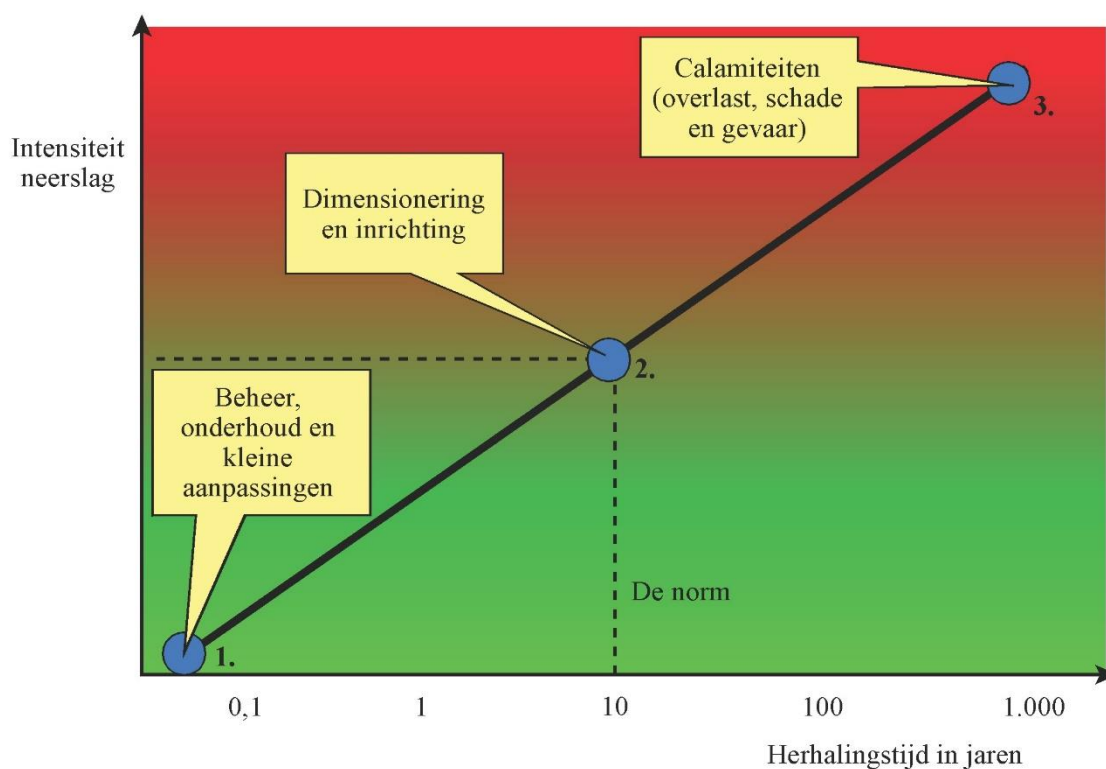
¹³ In het landelijk gebied staat ‘de keukentafel’ symbool voor geïntegreerd werken.

10 Drie punten benaderen (B08)

Vanwege de nadruk op wateroverlast in jaren voorafgaand aan 2018 zijn we eraan gewend geraakt watersystemen door te rekenen op basis van kritische en extreme neerslagsituaties. Dat zijn de punten 2 en 3 in Figuur 29. De relatie met het vasthouden van water is daarmee op de achtergrond geraakt. Als we grondwaterstanden hoog willen houden, moet aandacht worden besteed aan alle drie punten in samenhang.

10.1 Niet mengen, maar verbinden

Daarbij is in de punten 2 en 3 vooral een relatie aanwezig met integraal werken. In punt 1 gaat het vooral om geïntegreerde werkwijzen. Door de drie punten met elkaar te verbinden, ontstaat er ook een verbinding tussen geïntegreerd en integraal.

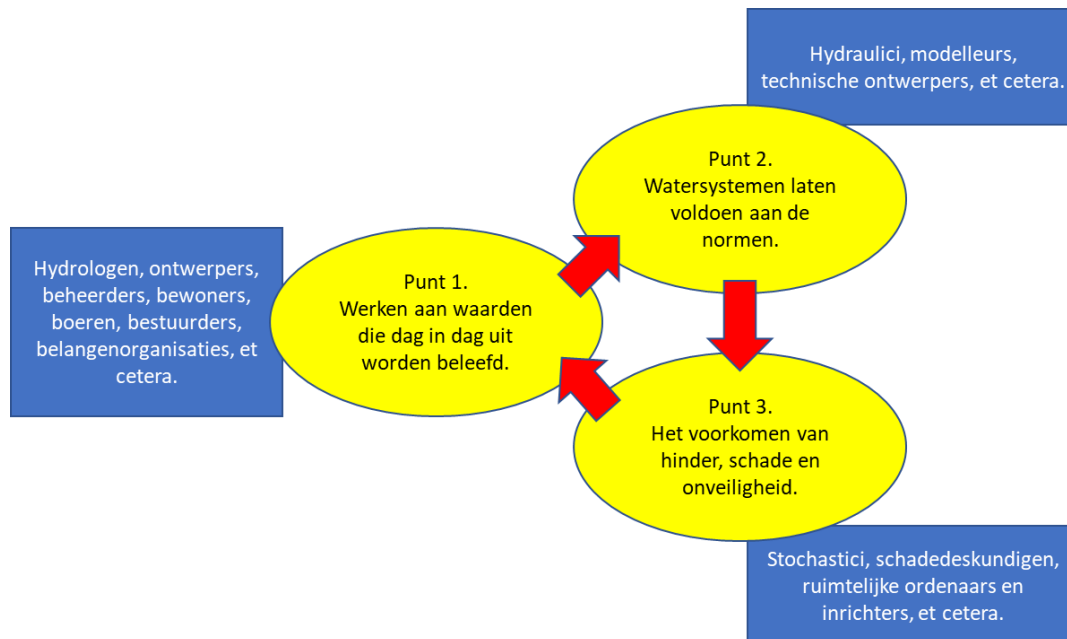

Figuur 29. Drie punten: normaal, kritisch en extreem.

Figuur 29 toont een grafiek met op de horizontale as op logaritmische schaal de herhalingstijd in jaren en op de verticale as de intensiteit van de neerslag, in millimeters per dag (of uur). Natuurlijke systemen¹⁴ laten op logaritmische schaal vaak een rechte lijn zien. We kunnen op deze lijn drie punten benoemen: (1) normaal, (2) kritisch en (3) extreem. De relaties tussen de punten 2 en 3 krijgen, mede vanwege de

¹⁴ Bak, P. (1996). *How Nature Works. The science of Self-Organized Criticality*. Copernicus Springer-Verlag, New York.

klimaatverandering, de laatste tijd veel aandacht, resulterend in extra berging en inrichtingen die schade minimaliseren. Bij rivieren en kusten wordt gesproken over meerlaagsveiligheid. Echter, merkwaardig genoeg, het eerste punt wordt vaak apart behandeld, los, of als sluitpost.

Figuur 30. Drie punten, drie domeinen, drie arena's.

We spreken hier over de zogenaamde Driepuntsbenadering. Essentieel daarbij is dat je in gebiedsprocessen de drie punten niet met elkaar vermengt. In plaats daarvan breng je de processen per punt los van elkaar scherp in beeld en verbind je ze door ze gezamenlijk in beschouwing te nemen zowel bij geïntegreerde als bij integrale processen. In een iteratief proces (zie Figuur 30) ontstaat er al lerende een inrichting die (1) goed beheerd en onderhouden kan worden en water tot in de haarvaten vasthoudt, (2) aan de normen voldoet en (3) minder kwetsbare functies toelaat op lage plekken in het gebied met hoge grondwaterstanden.

Daarbij geldt dat de drie punten elk hun eigen arena van betrokkenen kent. Deze zijn in Figuur 30 in de blauwe kaders weergegeven. Uiteraard is dat illustratief.

10.2 Denken in wateroverlast

Er is een werkwijze ingebakken – en dat geldt niet alleen voor de waterwereld – dat we systemen dimensioneren op basis van normen (punt 2).

Chris: “De waterafvoer, daar zijn we erg goed in geworden. De watersystemen zijn allemaal aangepakt, vooral in landinrichtingsprojecten. Wij hanteerden als waterschap dezelfde normen als de landinrichtingsdienst. Ik heb ze destijds goed leren kennen. De aandacht was volledig gericht op afvoer, niet op grondwater. Toen was het klaar en manifesteerden zich onverwachte effecten, vooral verdroging. Het systeem dat op basis van normen is aangelegd, daar kent niemand écht de werking

van. We weten dat deze in maatgevende situaties – als het keihard regent – het water prima kan afvoeren. Maar wat ie in een normale situatie doet, dat weten we niet. We hebben we bij ons waterschap destijds wel veel aan gemeten en hebben we veel ervaringskennis mee opgebouwd.”

Albert: “De aard van de reactiviteit, die kennen we onvoldoende.”

Chris: “Juist, en als je die niet kent, ben je ook niet in staat de juiste maatregelen te nemen om het watersysteem te laten functioneren zodat het aan de moderne verwachtingen voldoet, als het om verdroging gaat.”

Als een watersysteem volledig verzadigd is met water, laten (grond)waterstanden en debieten zich relatief eenvoudig berekenen. In normale situaties, vooral 's zomers, domineert de onverzadigde zone en manifesteert de sprengwerking zich op zichtbare wijze.

10.3 Het dag in dag uit functioneren

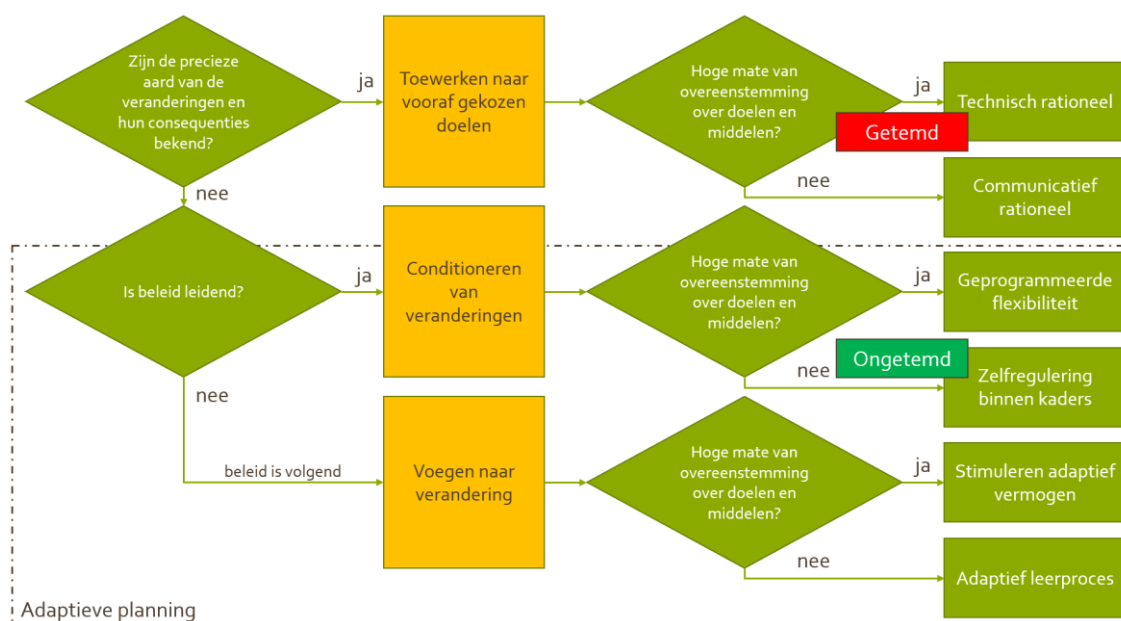
Vaak worden waterlopen in het landelijk gebied gedimensioneerd op een $T = 10$ situatie, met ieder jaar een theoretische kans van $1/10$ om op te treden. De vooronderstelling is dat als het die ene dag met kritische neerslag goed functioneert, dat het de andere 3.651 dagen ook goed functioneert. Echter, vanzelfsprekend blijkt dat niet te zijn.

Chris: “Die gewenste maatgevende waterafvoer kun je faciliteren met een heel ander watersysteem, een watersysteem dat gebaseerd is op het functioneren in een gewone tijd, een gemiddelde tijd. Dat is niet gebeurd. Dat zou als eerste moeten gebeuren. Dan kun je ook contact maken met de boeren, want vaak hoor je hen zeggen: ‘als jullie het anders doen, gaan we weer verzuipen.’ Dat roepen ze regelmatig, ook destijds in Salland. Daar waar we WATERNOOD hebben uitgevoerd, die 10% of zo, daar verzuipen ze niet. Maar het is wel een veel beter watersysteem, waarbij we veel grondwater kunnen vasthouden. Er zit nog een hele grote marge.”

De andere inrichting vraagt dus om extra aandacht voor punt 1, daar waar dag in dag uit waarden worden beleefd.

11 Adaptief plannen (B09)

Gebiedsprocessen kenmerken zich door grote onzekerheden, mede door de wederzijdse afhankelijkheid van betrokken actoren en de soms moeilijk in te schatten relaties tussen maatregelen en effecten. De koppeling met agrarische bedrijfsvoering vraagt om veel aandacht... en tijd. Ook de klimaatverandering heeft invloed. Gevolg is dat niet op technisch rationele wijze kan worden gepland. Het is noodzakelijk op adaptieve wijze te plannen.

Figuur 31. Karakterisering van planningsvormen (gebaseerd op [publicatie RUG](#)).

11.1 Onzekerheid

In Figuur 31 worden zes vormen van planning getoond. Door een paar kritische vragen te beantwoorden met ja of nee, kan de best passende vorm worden gekozen. De eerste vraag is: "Zijn de precieze aard van de veranderingen en hun consequenties bekend?" Het antwoord is duidelijk 'nee'. Er zijn teveel onzekerheden en tevens doen zich steeds weer verrassingen voor.

Gerdrík: "De boeren waren in het begin van het project bang voor wateroverlast. De Doorbraak was hun voorbeeld. Deze gaf nogal wat wateroverlast. Het grappige is: de laatste twee jaar, met de droge zomers, maakten ze zich geen zorgen meer over vernatting, maar zaten ze in een geheel andere modus, zo van: 'jullie gaan nu wel stuwen weghalen, maar het is al zo droog.'"

Het toepassen van WATERNOOD en het vergroten van de spongiteit vraagt om maatregelen op het perceelsniveau. Daarmee komt de bedrijfsvoering van agrarische

bedrijven in beeld en worden extra onzekerheden geïntroduceerd. Draagvlak voor maatregelen is geen vanzelfsprekendheid.

Albert: “Met WATERNOOD en spongiteit heb je een zoekrichting. Op basis van de ervaringen die ermee zijn opgedaan kunnen we samen concluderen dat de zoekrichting goed is. Dat kun je uitbreiden naar duizend kleinschalige aanpassingen. Uiteindelijk kom je uit op de beekdalbenutting, maar dat is nu – psychologisch – nog een stap te ver. Je moet ook niet aan de persoon die je wilt overtuigen vertellen van: ‘je moet geloven in mijn stip op de horizon.’ Je moet geloven in wat hij wel wil in de richting van jouw stip aan de horizon.”

Pascal Thijssen werkt als zelfstandige en is ingehuurd door waterschap Rijn en IJssel om in de landgoederenzone gesprekken te voeren met boeren, met als doel het haalbare en aanvaardbare bij elkaar te brengen.

Govert: “Is het zo dat de boeren zich wel bewust zijn van het feit dat ze moeten veranderen, maar dat het vooral gaat om het tijdstip waarop ze daadwerkelijk gaan veranderen? Is dat het met name?”

Pascal: “Ja, ik denk dat dat het is. Het is ook de onzekerheid. Ze weten wat ze nu hebben, maar weten niet wat ze krijgen. Dan kan er best wel geroepen worden van: dit gaan we compenseren met subsidie. Maar als de regeling niet verder reikt dan zes jaar, dan zou ik als agrariër ook niet om willen. Dan heb je zes jaar zekerheid, maar wat daarna? Dan heb ik straks mijn drijfmest aan de kant geschoven en vervangen door potstalmest, voor een potstal, en na zes jaar is er een andere regering met ander beleid en denken ze er weer anders over. Er moeten overeenkomsten komen voor de langere termijn. Daarmee halen we als Nederland een stukje winst. Met kortetermijndenken gaat het niet lukken.”

Pascal: “Ze proberen het zo lang mogelijk te ontkennen, vanwege de onzekerheid. Verandering is altijd lastig, zeker als het om je inkomen gaat.”

11.2 Geprogrammeerde flexibiliteit

Omdat beleid wel leidend is in de gebiedsprocessen – mede omdat opgaven gebundeld worden – kom je in Figuur 31 uit op ‘het conditioneren van veranderingen’. Afhankelijk van de overeenstemming over doelen en maatregelen resulteert dat in ‘geprogrammeerde flexibiliteit’ of ‘zelfregulering binnen kaders’. Bij de twee geselecteerde projecten zijn beide herkenbaar. We spreken over geprogrammeerde flexibiliteit als het proces – het script – niet in beton wordt gegoten en er bewust ruimte wordt gelaten die geleidelijk wordt ingevuld. Er kan dan worden ingespeeld op

onverwachte gebeurtenissen of situaties zonder taaie procedures te hoeven doorlopen.

Peter: "De landgoederenzone is onderdeel van het ontwikkelperspectief dat we hebben opgesteld, want we hebben niet een hele strakke vastgestelde visie willen maken."

Harm Jan: "Onder voorwaarden is de provincie bereid om de natuurdoelen aan te passen. Als uit onderzoek bijvoorbeeld blijkt dat een nabij gelegen locatie betere potenties heeft en/of kwaliteitsverbetering te realiseren is."

Harm Jan: "De uitvoering van het project zelf is een gezamenlijke zoektocht; er ligt geen spoorboekje dat we volgen, zoals ooit bij de ruilverkavelingen."

Ook inhoudelijk wordt er bij de Regge ruimte geboden. Bij een natuurlijke rivier verlopen morfologische processen anders dan op de tekentafel bedacht.

Gerdrik: "De stuwen zijn wel verwijderd, maar op die plekken hebben we voor alle zekerheid noodschotten gezet. Dat heeft alles te maken met die wandruwheid. Het model rekende met de uiteindelijke wandruwheid, maar de Regge was bij oplevering zo glad als een aal."

11.3 Zelfregulering binnen kaders

Bij het principe van 'zelfregulering binnen kaders' geven de bestuurders (op basis van een integraal proces) heldere kaders mee. Daarbinnen krijgen medewerkers volop de ruimte in interactie met onder andere bewoners, agrariërs en maatschappelijk middenveld tot een goede invulling te komen (een geïntegreerd proces).

Nettie: "Het ontwerpproces had duidelijke doelen en spelregels en daarbinnen was voldoende ruimte om te finetunen."

Peter: "Wij hebben de hoofdlijnen bestuurlijk vastgesteld."

Het blijkt ook nodig te zijn heldere kaders mee te geven.

Peter: "Er ontstond allemaal enthousiasme, iedereen vond dit een mooi proces, iedereen was op zoek naar dit soort gebieden... toen hebben we wel gezegd vanuit het college: 'kijk even door je ooghalen. Waar koersen wij nou op?' De miljoenen begonnen over elkaar heen te buitelen. Op een gegeven moment ging dat richting 30 miljoen. Daarvan hebben we toen gezegd dat we dat niet realistisch vinden. Het moet behapbaar blijven. We willen ook in een latere fase keuzes kunnen maken. (...)

We hebben gezegd: ‘doe het voor 10 miljoen.’ En of het nu 9 of 11 is, dat is niet zo heel erg spannend, maar bij de koers van de projectgrootte houden we voorlopig vast aan de scope.”

Ook bij de Boven-Regge zijn duidelijke financiële kaders vastgesteld.

Ben: “In totaal hadden we een budget van zeven miljoen. Daar zit alles in: alle voorbereidingen, alle berekeningen, alles moest daarvoor gebeuren. De feitelijke aanneemsom, inclusief het meerwerk, de totale uitvoering, komt op ongeveer drieënhalf miljoen, straks. Dat is de helft. De andere helft zit ‘m de voorbereiding, tijdelijke maatregelen, schadevergoeding... vele interne uren zitten erin, zoals de vele keukentafelgesprekken die gevoerd zijn.”

Ook als het om de morfologie van de rivier gaat, zijn er grenzen.

Ben: “De aanliggende gronden zijn allemaal natuurgronden geworden. Er zijn geen agrariërs die met hun grond direct tegen de insteek aanliggen. De afspraak is – en dat doen we voor de gehele Regge – dat we accepteren dat het een natuurlijke rivier is. Oeverafkalving als natuurlijk proces hoort daarbij. Het mag dus plaatsvinden. Dat betekent dat bijvoorbeeld de buitenkant een metertje verliest en de binnenkant er een metertje bij krijgt. Je zult ook de nodige aanzanding krijgen. Dat mag de Regge doen, zolang er geen grote knelpunten ontstaan, dat het fietspad erin spoelt of bebouwing in gevaar komt. Ook kan het zijn dat we bij hele waardevolle bomen zeggen: hier gaan we effentjes ingrijpen.”

Gerdien: “Het gaat veranderen. We hebben gezegd: we gaan de Regge nu niet zo aanleggen alsof het al een natuurlijk proces is geweest. We leggen hem nu als mens in het landschap en we geven hem de ruimte om de natuurlijke processen weer op te kunnen pakken.”

Bij beide projecten is in een vroegtijdig stadium nagedacht over de aard van de zelfregulering en de wijze waarop je deze in wilt kaderen. Dat biedt houvast. Tevens zijn de kaders niet in beton gegoten.

11.4 Dinkel

Ook in de Werkplaatsessie rond de Beneden-Dinkel is over adaptieve planning gesproken, vooral in relatie tot financiering.

Marcel: “Je moet bij dit soort ongetemde processen adaptief opereren. Met elkaar. Dat hebben we onder andere gedaan door ZON-gelden over meerdere jaren te

labelen. Dat moet je met de bedrijfsvoering afspreken. Daardoor krijg je veel meer flexibiliteit en heb je niet iets van 'oei, dit moet dit jaar nog gebeuren'."

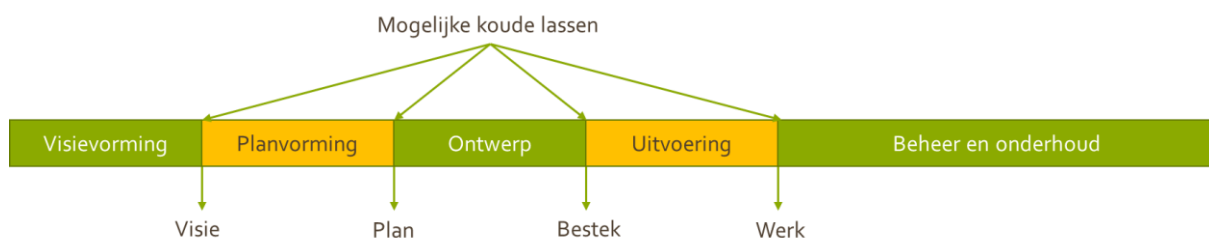
Marcel: "Je krijgt zo meer flexibiliteit met je financiële stromen. Dit moet je afstemmen met alle partijen die rond de Dinkel samenwerken, zodat een ieder het in z'n eigen bedrijfsvoering een plek kan geven."

Bas: "Ik zou het mooi vinden als we werken aan een goed aankoopbudget, waarin we verschillende geldstromen bij elkaar brengen, waarbij waterschap of provincie de verantwoordelijkheid krijgt en achteraf mag verantwoorden. Dat is nodig om kansen te pakken."

Adaptieve planning biedt houvast bij het verbinden van geïntegreerde en integrale werkwijzen.

12 Voorkomen van koude lassen (B10)

Bij traditionele processen worden vijf fasen doorlopen (zie Figuur 32). We spreken over een koude las als een product wordt opgeleverd dat als het ware over de schutting wordt gegooid, waarna een nieuwe ploeg ermee aan de slag gaat. De fasen sluiten dan 'koud' op elkaar aan. Gevolg kan zijn dat visie erodeert en beheerders worden opgescheept met iets waarvan ze zeggen: 'had daar nou net iets langer over nagedacht'. In een goed gebiedsproces worden koude lassen voorkomen.

Figuur 32. De kans op koude lassen bij seriële planning.

12.1 Beheerders vanaf het begin meenemen

Een belangrijk principe bij het voorkomen van koude lassen is het betrekken van beheerders bij het maken van plannen en ontwerpen. Is wat bedacht wordt goed te onderhouden?

Peter: "Die worden nogal eens vergeten. Het is goed dat je het zegt. Bij hen zit enorm veel kennis en ervaring over dat gebied en ook veel historisch besef. Heel erg waardevol."

In het project Reggedal-Enter zijn de beheerders er vanaf het begin bij betrokken, mede omdat ook qua beheer zelf een innovatief wordt doorlopen.

Gerdrik: "Van onze eigen gebiedsbeheerders waren sommigen nog van het oude stempel. Ook hen moesten we meekrijgen in dit verhaal. Zij zaten in de werkgroep die het BOD¹⁵ maakte. Zij zaten nog op de toer van: aan beide kanten drie meter eigendom. Dat is ons maaipad en daar komt niemand meer aan."

Gerdrik: "We hebben dat helemaal losgelaten en gezegd: we willen een obstakelvrije zone van vier meter, eenzijdig. Als het moet, moeten we bij de Regge kunnen komen, bijvoorbeeld om een boom weg te halen. Verder doen we er niets aan. De koeien grazen tot aan de insteek en als we het water moeten beheren, dan doen we dat vanaf het water, met de maaiboot."

¹⁵ Het beheer- en onderhoudsdocument

Een deel van het onderhoud wordt door bewoners uitgevoerd. Dit is het resultaat van een geïntegreerde werkwijze en versterkt het gevoel van eigenaarschap.

Frans: "Zo hadden we eigenlijk voor komende zaterdag (25 april) een plannetje om hier bij de bijenstal, een bloemenrijk gebied, distels te verwijderen. Je mag niet spuiten, dus die moet je er met de hand uittrekken. Dat gaan we nu volgende week zaterdag doen, in afgeslankte vorm vanwege corona. We gaan het met de bevolking onderhouden en daar hebben we wel vertrouwen in."

Frans: "Het is van belang dat je het nuttige met het aangename combineert. Mensen moeten het leuk vinden om te komen werken."

12.2 Acteren van begin tot eind

Een warme overgang van de ene fase naar de volgende krijg je als de bemensing van de verschillende fasen niet sterk verandert. Bij de Boven-Regge is Gerdrik Bruins vanaf het begin tot een het eind betrokken geweest.

Gerdrik: "Dat is eigenlijk best wel bijzonder, dat ik vanaf de eerste streep op papier ermee bezig ben geweest, totdat het lintje geknipt werd. Dat heeft ermee te maken dat ik bij het voortraject betrokken was. Er speelde al een landinrichting en daar was ik adviseur. Dus ik maakte alles vanaf het prille begin mee. Ook de situatie met de provincie, toen ze het wilden aanbesteden."

Gerdrik: "Normaal gesproken, na het schetsontwerp – zo werkt het bij waterschappen – draag je het over aan projecten. Dan ben je de grip kwijt, dan ben je het project kwijt... dan gaan anderen het uitvoeren. Ik ben erbij gebleven."

Bij andere projecten komen de koude lassen veelvuldig voor.

Gerdrik: "Door de overdracht komt er een kink in de kabel. Je hebt dan mensen in het voortraject die het voorgesproken hebben en dan heb je andere mensen die het moeten uitvoeren en er een eigen invulling aan geven."

Gerdrik: "Toen de beheerders en de grondeigenaren bekend waren – in 2015, toen de aanbesteding rond was – zijn we begonnen met het uitwerken van het schetsontwerp tot een definitief ontwerp. Tegelijkertijd zijn we met de beheerders aan tafel gegaan. (...) De beheerders zeggen: 'ja, dat hebben jullie zo wel bedacht, maar dat moet je anders doen.' Dat heeft vele positieve veranderingen opgeleverd, in het ontwerp... in het bestek. Je had dus in het bestek al de consensus van de toekomstige beheerders."

Gerdrík: “Er is één aannemer die het werk aangenomen heeft. Via een EMVI-aanbesteding kon hij scoren op: hoe ga je met de omgeving om? Hoe ga je met veiligheid om?”

Bij bouwsteen B18 (vormen van een team) wordt gesproken over continuïteit in het team van mensen dat actief is in een gebiedsontwikkeling.

Gerdien: “Ik heb het gevoel dat ik wel steeds verbonden ben met de mensen die structureel werken aan de Regge, al merk ik wel in dit specifieke proces dat je aan de voorkant wordt ingezet, als schetsontwerper – en dan vinden ze het noodzakelijk dat je in het voorlopige ontwerp ook nog meedenkt, wat ik leuk vind want als ze op plekken er niet uitkomen mag je meedenken in het ontwerp, wat ik superleuk vind – maar hoe verder de uitvoering aan de orde is, hoe meer je uit beeld raakt. Dat vind ik zelf wel jammer.”

12.3 Nieuwe vormen van beheer

Het voorkomen van koude lassen is zeker van belang als nieuwe vormen voor beheer toegepast kan worden.

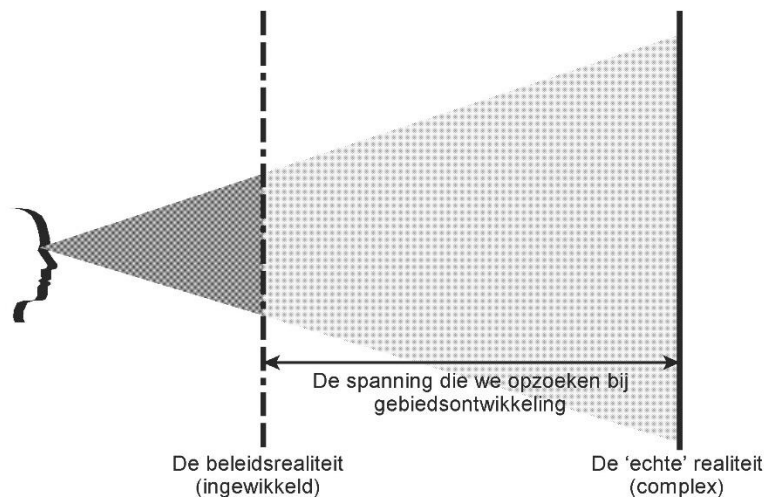
Ben: “Bij de Doorbraak lopen er paarden. Langs de Regge lopen koeien, van die Black Angus koeien. En er lopen ook schapen. Zij hebben als het ware de beheersfunctie van het gebied. Je ziet het ook in de Midden- en Beneden-Regge. De paarden en schapen houden het door begrazing behoorlijk kaal.”

Ben: “Juist de normen van de KRW geven aan dat beschaduwning van de waterlopen zo belangrijk is.”

Continuïteit van bemensing draagt ertoe bij vertrouwen wordt opgebouwd.

13 Spanning opzoeken (B11)

Het succes van een gebiedsontwikkeling wordt in belangrijke mate bepaald door het opzoeken van de spanning tussen beleid en realiteit: de papieren werkelijkheid in relatie tot wat mensen dag in dag uit ervaren. Benoem de spanning (frictie) en ga erop af. Deze kan namelijk erg productief zijn. We weten dat frictie vaak ontstaat op het grensvlak tussen geïntegreerd en integraal werken.

Figuur 33. Voorbij het beleid durven kijken.

13.1 Zoek de spanning

Voorals je functies in een gebied wilt combineren, ontstaat er spanning. Bij Reggedal-Enter is deze spanning expliciet benoemd.

Gerdien: "In de eerste fase was er best wel wat spanning tussen het gebruik, de beleving, recreatief gezien, en de natuur. De eigenaren van de stichting uit Enter vonden het heel belangrijk om overal te kunnen wandelen, te lopen, bij te komen, te kunnen varen, en te spelen. Een partij als Landschap Overijssel gaf duidelijk vanaf het begin aan dat je dat zeker moet kunnen doen op bepaalde plekken, maar dat je wel moet zoneren. Je moet ook rust hebben op plekken, want we doen dit ook voor natuur."

Gerdrik: "Landschap Overijssel noem ik het 'geweten van de natuur'. Die was – en nu overdrijf ik – van 'hek eromheen en er niet in komen'. De ondernemers zeiden van 'ja, nee, dit is de natuur voor Enter. Daar mogen de burgers van genieten. Voor hen hebben we het gekocht'."

Gerdien: “Dat is een essentieel onderdeel in zo’n proces, dat iemand het durft de confrontatie aan te gaan. Als je dat niet durft of kunt, dan blijft het zeuren.”

13.2 Geïntegreerd werken

Zoals eerder aangegeven sta je bij een geïntegreerde werkwijze met beide benen op de grond en kijk je samen met anderen in alle richtingen om je heen. Op basis van wat je waarneemt en ervaart ontstaat er een beeld van wat de huidige waarden van het gebied zijn en welke waarden je eraan kunt toevoegen. Deze waarden kunnen op gespannen voet staan met elkaar.

Nettie: “Je maakt mensen deelgenoot van het probleem en eigenaar van de oplossing.”

Frans: “We hebben met een klein groepje regelmatig door het gebied gewandeld en aan elkaar gevraagd: waar zouden we zo’n boomwal willen hebben? We wilden graag het uitzicht op de A1 – die loopt daar een beetje storend doorheen – inperken, zo ook het uitzicht op grote boerenschuren. Hoe wilden we hebben dat wandelpaden gingen lopen? Hoe breed moeten we wallen zijn en hoe gaan we die onderhouden?”

Gerdrik: “Evert Dijk van Landschap Overijssel werkte deeltijds bij ons waterschap. Wat hij deed was het veld ingaan met die mannen, bomen merken, zeggen van: ‘dit gaan we anders doen, afzetten als stobben en uit laten lopen. Daar en daar laten we kreupelhout staan,’ terwijl het waterschap had gezegd dat het een kale vlakte moest worden, want het is een open rivierdal. Hierdoor kwam de natuur beter tot zijn recht.”

Gerdien: “Als je buiten bent en kijkt, en goed kijkt, dan kom je soms tot andere bevindingen.”

Bij het project Reggedal-Enter is de spanning opgezocht tussen beheer door de overheid enerzijds en beheer door particuliere ondernemers anderzijds. Via een openbare aanbesteding zijn eigendom, beheer en onderhoud van een deel van natuur langs de Regge terechtgekomen bij twee Enterse ondernemers.

Nettie: “Dat twee ondernemers deze natuur hebben gekocht en de Stichting Reggedal hebben opgericht, is cruciaal geweest voor het hele proces. Het heeft vertrouwen gewekt bij de streek, de gemeenteraad en het waterschapsbestuur. Het zijn ondernemers. Ze leven hier niet van, echt niet. Ze hebben een vleesbedrijf en een zonweringbedrijf, daar halen ze hun inkomen uit. Maar dit is zo belangrijk voor hen. Ze hebben zelf ingezien dat ze het communaal moeten maken en een stichting moeten oprichten. Ze wilden het delen en niet alleen zien als een privaat eigendom.”

13.3 De praktijk als vertrekpunt nemen

De spanning komt vooral in beeld als je praktijk als vertrekpunt neemt en niet (alleen) het beleid.

Peter: “Ja, het nemen van de praktijk als vertrekpunt onderschrijf ik absoluut. Als je dat vergeet en alleen in ons glazen gebouw blijft zitten, en van daaruit de plannen gaat maken, dan komt er niks van terecht. De praktijk is vaak ook nog anders dan onze modellen laten zien. Daar moeten we terdege rekening mee houden.”

Eelco: “Je ziet dat het waterschap een transformatie doormaakt naar een uitvoeringsorganisatie als het gaat om gebiedsgerichte processen. Dat is eigenlijk een geheel nieuwe rol voor het waterschap. Je ziet de mensen, de ambtenaren van het waterschap ook zoeken, naar hoe ze deze nieuwe rol moeten gaan invullen. ‘Hoe moeten we dit gaan doen?’ Je komt uit het kantoor en gaat letterlijk de boer op. Het is een prachtige uitdaging voor het waterschap, een echte nieuwe rol.”

Er is een duidelijke relatie met de wijze waarop wordt omgegaan met praktijkkennis (zie ook bouwsteen B04: het werken aan kennis).

Louis: “Mijn pleidooi is: blijf zo dicht mogelijk bij de inhoud en lever ambities niet te snel in. Ga daar niet te snel vanaf. We zitten nu nog steeds op een tien of een negen en dat moeten we zolang mogelijk vasthouden. Ik voorzie wel dat we hier en daar wat water bij de wijn moeten doen, maar dan komen we nog steeds op een acht uit.”

13.4 Dinkel

In Figuur 7 (hoofdstuk 2) is aangegeven dat je zowel bij integraal als geïntegreerd werken de geschiedenis moet kennen om het heden te begrijpen en de toekomst vorm te geven. Veel van de spanning die zich in het heden bevindt, komt voort uit gebeurtenissen die zich in het verleden hebben voltrokken.

Pieter Jelle: “Er zit veel spanning in het gebied, onder ander van oudsher uit ruilverkaveling Tubbergen. De grote trekkers die we nu in Den Haag zien, stonden vroeger voor het gemeentehuis van Tubbergen.”

Pieter Jelle: “In Noordoost Twente is het goed om de geschiedenis te kennen. Het is allemaal niet zo vanzelfsprekend dat grote veranderingen soepel verlopen. Bij de voorbereiding van de ruilverkaveling in de jaren ‘70 waren grote verschillen van inzicht aanwezig over de nut en noodzaak. Als we nu met elkaar in dialoog zijn over de hedendaagse opgaven, dan wordt de ruilverkaveling van toen nogal eens

aangehaald. We moeten daarom oppassen dat het werken aan de grote opgaven een soort vanzelfsprekendheid wordt. Niet iedereen herkent de hedendaagse problemen of ziet veel onzekerheden op zich afkomen, waardoor grote weerstand kan ontstaan. We moeten leren vanuit het verleden en denk dat we onze opgaven niet alleen vanuit onze inhoud moeten benaderen.”

Figuur 34. Tubbergen, 21 december 1971.

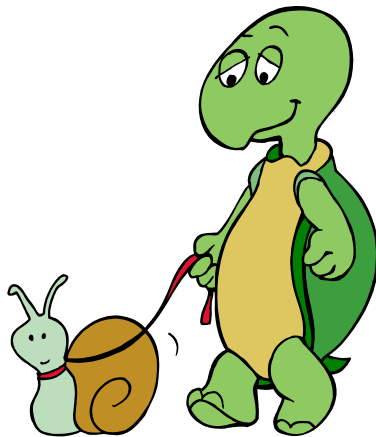
Niets menselijks is mensen vreemd.

Leo: “Wij zeggen tegen die boeren: je hebt last van droogte. En die boer zegt: ‘zit niet te zeuren, dat valt wel mee. En anders sla ik een keer een beregeningsput.’ In al die overwegingen is het wel zo dat wij het eigenlijk veel beter weten en dat die boer een stommeling is die niet weet wat ie aan doen is. Ik worstel daar een beetje mee. Aan de ene kant moet je de boer een beetje aanzwengelen, aan de kant: je kunt de rivier niet duwen, zeggen ze.”

Hiermee is de relatie gelegd met de bouwsteen in het volgende hoofdstuk.

14 Accepteren van een zekere traagheid (B12)

Het adaptief plannen maakt dat we de complexiteit van gebiedsprocessen accepteren en dat je deze daarom niet moet forceren door harde doelen te formuleren en deadlines te stellen. De tijd toont zich bij complexe processen op natuurlijke wijze en laat zich moeilijk inblikken. Wat op integrale wijze wordt losgelaten, wordt vaak op geïntegreerd wijze aangevuld.

14.1 Het belang van een zekere traagheid

Het is van belang dat processen de tijd krijgen die ze nodig hebben.

Nettie: "Het was niet zo van: dat doen we even. Het was wel degelijk een spannend project. Er is tijd voor gegund, mandaat gegeven aan de uitvoerders."

In Engeland heeft men de volgende uitdrukking:

"More haste, less speed."

In Nederland hebben we er iets meer woorden voor nodig: 'haastige spoed is zelden goed' of 'gras groeit niet door eraan te trekken.' Deze uitspraken berusten op werelden van ervaring.

Albert: "Projecten worden afgemeten aan planningstermijnen. Dat is de zittingsduur van B&W of de regering. Het gaat om vier jaar, of zes jaar. Misschien twaalf jaar. Dan moet 'het op orde zijn'. Maar daarna begint het pas leuk te worden."

Het formele nationale beleid in de agrarische sector is: circulaire landbouw. De transitie die daarvoor nodig is kun je als waterpartijen niet afdwingen.

Albert: “We moeten de boeren faciliteren. Je kunt zeggen: gaan we ze duwen, of trekken? Daar kun je over nadenken, maar ik zou zeggen: hier en daar trekken, want dat zal nodig zijn, maar als er op een gegeven moment een beetje beweging is, dan doe je het vooral samen met hen. Ze helpen je. Het liefst morgen al, maar er gaat tijd overheen. Er zit een soort bedrijfsmatige traagheid in. Als je iets wilt ombouwen, dan doe je dat misschien intellectueel heel snel, maar het moet wel in de praktijk vormgegeven worden.”

De realiteit manifesteert zich door een natuurlijke, niet te omzeilen traagheid, en dat is een deel van de schoonheid ervan.

Tabel 2. Het belang van een zekere traagheid (bron: Paul Cilliers¹⁶).

Snel	Traag
Directe respons	Reflectie
Praten	Luisteren
Haast	Geduld
Kwantiteit	Kwaliteit
Bestemming	Reis
Resultaat	Proces
Onverschilligheid	Zorg
Acceptorend	Kritisch

In Tabel 2 worden enige karakteristieken genoemd van snel en traag. Bij adaptieve planning gaat het altijd om een combinatie van snel en langzaam.

Chris: “Het kan alleen stapje voor stapje, lerend met elkaar. Je zult dan regelmatig dit soort gesprekken moeten voeren, zoals wij nu doen, in verschillende samenstellingen. Je moet op hoofdlijnen met elkaar bepalen van ‘we willen die kant op’, met noties over duurzaamheid, het vasthouden van water... Het moet zich opbouwen. Het kan niet zo zijn van ‘morgen gooien we bij jou de watergangen dicht.’ Op lerende wijze ga je aan de gang in een gebied. Dat is een kwestie van goed luisteren naar elkaar.”

Pascal: “Als een bedrijf een andere bedrijfsvoering nodig heeft, dan moet je dat heel voorzichtig op tafel leggen. Dit gaat heel geleidelijk. Ik merk wel dat processen vaak te lang duren. Aan de andere kant, processen hebben een bepaalde tijd nodig. Je kunt niets afdwingen, want dan gaan eigenaren hun hakken in het zand zetten.”

¹⁶ Cilliers, P. (2006). *On the Importance of a Certain Slowness*. [Draft paper](#). University of Stellenbos.

Pascal: “Je hebt ook eigenaren in het gebied die plankgasboeren zijn, met Engels-raaigraspercelen waar je weinig flora en fauna aantreft. Om die op andere ideeën te brengen is een lastig traject, maar niet onmogelijk.”

Lange tijd hebben we in vele beleidsnota's gesteld – of het nu over de KRW, rioolwateroverstorten of waterberging gaat – dat de Nederlandse waterhuishouding op orde is in 2015. Dit jaartal lijkt nu weggesleten uit onze herinneringen. In de geselecteerde gebiedsprocessen wordt genuanceerd gedacht over tijd.

Eelco: “Misschien is dit project wel een knippunt in de manier waarop met natuur, landbouw en watersystemen omgaan, en met name met mensen, en zal het wel vele jaren duren, maar die grondwaterstand moet ook niet knallend omhoog. Er zit nog een zekere rek in de klimaatverandering.

Op het moment dat eigendom, beheer en onderhoud gegund waren aan twee ondernemers, was dat niet in korte tijd geregeld.

Frans: “Het proces heeft nog aardig lang geduurd, want het moest nog wel door enkele ambtelijke molens. Uiteindelijk werd het in 2017 officieel gegund. Toen hebben we een feestelijke bijeenkomst gehad.”

14.2 Niet te traag

Traagheid is geen doel op zich. Traagheid is een karakteristiek van een complex proces, een natuurlijke eigenschap. Maar zo nu en dan moet je versnellen.

Eelco: “Dat het traag gaat, is best wel tricky. Want er zijn middelen beschikbaar en die hebben een houdbaarheidsdatum. Voor een bepaalde tijd moet het geld zijn uitgegeven.”

14.3 Dinkel

Bij de Beneden-Dinkel is men nu bezig beleidsopgaven te bundelen.

Rini: “Ik denk het tijdaspect belangrijk is voor systeemaanpassingen. We hebben er volgens mij dertig tot veertig jaar over gedaan om de systemen zo te krijgen zoals de situatie nu is. En je bent denk ik ook een behoorlijke tijd bezig om de gewenste systeemaanpassing te krijgen. In de tussentijd moet je ook kijken van welke maatregelen je op de korte termijn kunt nemen. Dan zit je toch meer in die beheersmaatregelen, het opzetten van de peilen.”

15 Navigeren door een verhalenlandschap (B13)

Om daadwerkelijk het contact te krijgen met de inwoners van de streek waarin een gebiedsproces wordt gestart, moet je de verhalen kennen die er verteld worden. Met name voor een goede geïntegreerde werkwijze is dit cruciaal. Verhalen verbinden de mensen die er wonen, werken en recreëren met hun leefomgeving.

Figuur 35. Een Zomp, speciaal ontwikkeld voor de Regge.

15.1 Het belang van de geschiedenis

Een boom is een boom als je deze voor het eerst ziet, maar als Marietje op zesjarige leeftijd met haar fietsje ertegenaan is gebotst en oom Joop en tante Annie er op 18-jarige leeftijd een hartje in hebben gekerfd, is het een boom met verhalen geworden.

Frans: “Er is een boek geschreven over ‘varen waar geen water is’. Sommige mensen gebruiken die term wel eens bij een lezing voor: als je iets moet uitvoeren wat feitelijk niet kan. De Regge is een regenrivier. Als er veel regen valt, staat het water hoog. Als er weinig regen valt, staat het water laag. De boten wilden er wel altijd overheen. Dan kwam het wel voor dat als je zwaarbeladen over de Regge voer en tot stilstand kwam op een zandbank, bij laag waterpeil. Dan kon je de lading overboord zetten of wachten totdat het ging regenen, maar beide hadden niet de voorkeur. Wat mensen dan deden: ze wachtten tot er wat meer boten waren en wierpen een dammetje op, zodat het waterpeil steeg en de boten hoger kwamen te liggen. En als er dan voldoende water was, werd het dammetje doorgestoken. Op die golf stoven ze dan vooruit, richting volgende zandbank.”

Veel oplossingen voor de toekomst liggen verborgen in het verleden.

Louis: "Je zit in de landgoederenzone, waarbij de provincie zich afvroeg of de cultuurhistorie wel voldoende aan haar trekken kwam. Gingen wij gekke dingen doen waardoor de cultuurhistorie om zeep wordt geholpen? Toen heb ik een presentatie gegeven, waarbij ik heb gezegd: 'we zetten een stap terug in de tijd om een stap voorwaarts te kunnen maken'. Je gaat terug naar het verleden in de natuurlijke laag, maar ook in de cultuurhistorische lagen. Die maak je zichtbaar. En dan ga je kijken: wat kan ik met die informatie? Ik hoef geen nieuwe structuren te bedenken, die zijn er al. Alleen, je moet ze weten te vinden en je moet kijken of je die weer operationeel kunt maken."

Kennis over de geschiedenis is van belang als je het gesprek aangaat met boeren.

Louis: "De oorspronkelijk beek loopt dwars door hun perceel. Dan neem je een kaart mee, heel transparant. Er staat een blauwe lijn over hun land getekend. 'Wat is dat dan?' 'Ja,' zeg ik dan, 'dat is het beekstelsel. Vroeger heeft de beek daar gelopen.' 'Ja, dat klopt, mijn grootvader heeft ons dat verteld. Maar wat wil je daarmee? Hij komt hier toch niet op mijn perceel? Dat wil ik niet hebben.' 'Nou ja,' antwoord ik, 'als het kan liever wel. Daar moeten we het eens met elkaar over hebben.' 'Ik weet het wel, want ik ben ook van boerenafkomst. Maar wat als we nu gaan herverkavelen?' 'Kan dat dan?' Iedereen zit een beetje in de houding van 'het kan toch niet. 'Kost toch teveel geld' of 'het is niet realistisch'. Het wordt aan de voorkant al heel snel afgeschoten."

Vroeger was het nat in de landgoederenzone langs de Baakse Beek.

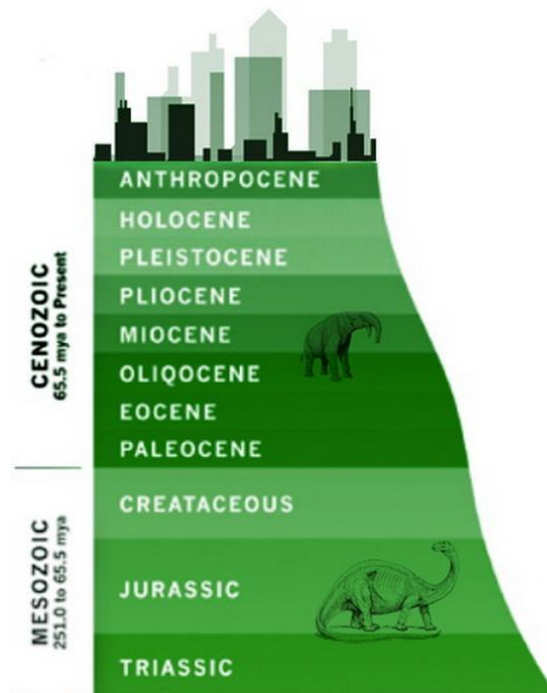
Eelco: "Dat zie je ook in de naamgeving van boerderijen en straten. Alles slaat op natigheid. Veel heet een broek. De Wierssebroekweg, de streek heeft ook 't Broek, alles was nat."

Louisa: "Dit gebied was vroeger heel erg nat. Daarom liggen die landgoederen er ook. Agrariërs hebben het idee van: het watersysteem heeft ons uit de armoede geholpen, want daardoor zijn er meer landbouwgronden beschikbaar gekomen. De droogteproblematiek is daardoor een lastige. Men ervaart het wel, maar de ervaring met wateroverlast is nog steeds heel erg groot."

15.2 Het antropoceen

Op het moment dat je de geschiedenis in beschouwing neemt, zie je ook een zekere gelaagdheid.

Albert: “We hebben een aantal eeuwen veel wateroverlast gehad, met allerlei perikelen. We hebben ons dat eigen gemaakt en ons erin geperfectioneerd. Het is een stuk cultuur van ons geworden: ‘we gaan ons verdedigen, samen, tegen het water. Een grote dijk eromheen, geen zeegaten meer... allemaal flauwekul’. Dat is omarmd, maar we beginnen te doorzien dat het water nu ook van de andere kant problemen kan gaan geven.”

Figuur 36. Graven in de geschiedenis (bron: [What is the anthropocene?](#))

Albert: “Dat heeft alles met het antropoceen van doen. Dat is niet bevattelijk in de zin van: ‘dat gaan we even veranderen’. Ook al zouden we dat wel vinden, met elkaar. Intellectueel gezien zijn we het met elkaar eens, maar daarmee hebben we het ons nog niet eigen gemaakt.”

15.3 Het verhalenlandschap

We kunnen een gebied zien als een verzameling objecten of assets, je kunt het ook zien als een ordening van verhalen. In het laatste geval komt het tot leven. Over de Boven-Regge kunnen boeiende verhalen worden verteld. Een opvallend punt is de Binnengait.

Frans: “Op die plek kruiste de handelsroute van Munster naar Deventer de Regge. Op dat soort plekken, kruisingen, ontstond altijd extra handel, en had je er een herberg of een werkplaats, of zoiets. In dit geval was het een overnachtingsplek, een overlaadplek. De goederen werden daar gebracht en overgeladen op de zompen. Die zompen gingen verder het land in. Die herberg heet Binnengait en was een soort economisch centrum van de omgeving. Vandaar dat het voor ons een historische plek is.”

Frans: “De schippers vervoerden van alles, dus ook sterke drank. Die lustten ze zelf ook wel. Ze haalden vaatjes uit de lading, die dus verminderden qua inhoud. Dat werd dan aangevuld met Reggewater. Op die manier bleven de vaatjes dezelfde inhouden hebben, maar wel anders qua substantie.”

Een gezond geïntegreerde werkwijze kenmerkt zich als navigeren door een verhalenlandschap, waarbij nieuwe verhalen op passende wijze worden toegevoegd aan de reeds aanwezige verhalen. Als ook die nieuwe verhalen worden doorverteld in kroegen en op straat, dan kunnen nieuwe projecten daar weer op voortbouwen. Het slopen van verhalen, laat vaak diepe littekens achter.

15.4 Dinkel

Samen het gebied in, trachten te begrijpen waarom het is zoals het is en met mensen die je tegenkomt het gesprek aangaan. Dat is de essentie.

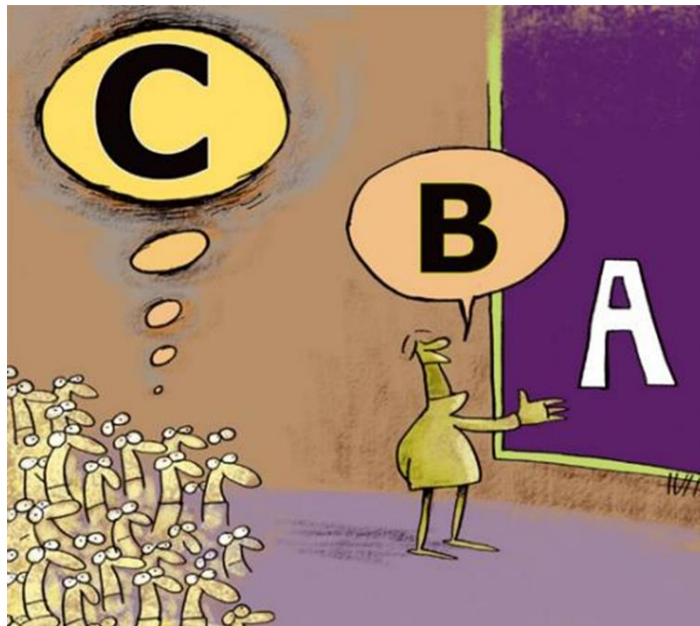
Pieter Jelle: “Vorige week zijn we met een aantal mensen het gebied in geweest (zie Figuur 37). Je leert dan opvallend veel van elkaar. Als je met verschillende bloedgroepen bij elkaar zit, is dat heel effectief.”

Figuur 37. De waarde van het veld in en verhalen delen.

16 Spreken van de juiste taal (B14)

Mensen reageren niet op basis van de werkelijkheid, maar op basis van de beelden die ze hebben van de werkelijkheid. Als er vrijwel geen relatie is tussen een beeld en de werkelijkheid – de feiten – spreken we over een Simulacrum, ook wel geduid als ‘een kopie zonder origineel’. Hoofdingrediënten voor het ontstaan van Simulacra in gebiedsprocessen zijn: beleidstaal en wantrouwen. Het spreken van de juiste taal is dan ook van groot belang, met name in geïntegreerde processen.

Figuur 38. Mensen hebben veelal verschillende beelden bij wat er gezegd wordt.

16.1 De taal van het herkenbare

Het gaat erom te spreken in beelden die herkenbaar zijn.

Albert: “Ik moet bij dat beeld van de lasagne in laagjes (zie 1.4) denken aan zo’n Indonesische cake. Wat kunnen we in de verschillende laagjes hanteerbaar maken, zodat er daadwerkelijk een gewenste verandering gaat komen? Is dat: in één keer pakken we geheel Oost-Nederland aan, of ga je dat voorbeeldsgewijs doen, pleksgewijs... Hoe hanteer is het? Begin je met tien boeren, of begin je met één boer? Of zijn het er honderd? Klein beginnen, ook al betekent dat hier en daar een stapje terug. Maak het herkenbaar in te nemen stappen die door anderen, die je ook wilt laten bewegen, gekopieerd kunnen worden.”

Govert: “Dat stelt eisen aan de taal die je hanteert, de taal van het herkenbare?”

Albert: “Ja, in een transitie heb je voorlopers, middenmoters en achterblijvers. De middenmoot bestaat uit kopieerders. Zij hebben niet in zich wat voorlopers wel hebben: het bewust nemen van een stukje risico. De echte vooruitgang krijg je via de kopieerders.”

Met name voor hen moeten de beelden helder zijn.

16.2 De taal van het laten zien

Dat iets daadwerkelijk werkt, moet je tonen in de praktijk. Dan gaat de abstractie ervan af. Prik de edelmanboor in de bodem en je krijgt gevoel voor wat er leeft. Ook kun je in het veld ingaan en een proefopstelling maken. Sommige [beelden](#) zijn hardnekkig.

Chris: “Je hoort heel vaak van boeren: ‘jullie willen ons weer laten verzuipen.’ Het beeld is aanwezig van of ‘het wordt allemaal natuur’ of ‘we worden allemaal weggejaagd’ of ‘we gaan weer verzuipen’. Dat is niet zo. We kunnen het zelfs beter voor hen maken, maar dat moet je laten zien. Dan komt die transitie, in al die lagen.”

Govert: “Ik was twintig jaar geleden op een NATO-workshop in Duitsland. Deze was in de buurt van Dresden, weet ik nog. Er werd andere gesproken over hellende gebieden. Het punt was: als je meer dan vier graden helling hebt in een landbouwkundig gebied, krijg je afspoeling, de zogenaamde ‘surface run-off’. Dat resulteert in veel erosie. De gronden in het dal waren nat en goedkoop – dat zie je in alle heuvellandschappen – dus daar gingen mensen huizen bouwen, en werd er een weggetje neergelegd. Zo ontstond er lintbebouwing. In Hoegaarden sprak ik met een vrouw die nabij het dal woonde. Zij zei: ‘als het hard regent zet ik de achterdeur én de voordeur open en laat ik de modderstroom door mijn huis heen stromen. Dan heb ik de minste schade.”

Govert: “In de workshop toonde een groep Duitse onderzoekers de resultaten van hun onderzoek. Ze vergeleken het hydrologisch functioneren van geploegd land met dat van ongeploegd land. Als er graan werd gezaaid zonder te ploegen, duiden ze dat als ‘direct seeding’. Ze staken een grote glasplaat in de bodem en verwijderden de grond aan de lage kant. Je zag dus de doorsnede van de bodem. Vervolgens simuleerden ze met een douche met rood water een pittige zomerbui. Waar het niet geploegd was, ging het water moeiteloos de bodem in. De structuur van een gezonde bodem was nog volledig aanwezig, inclusief de schimmeldraden én – nog belangrijker – alle wormgaten. Je zag het rode water de wormgaten instromen, wat een prachtig kunstwerk opleverende, met een rode organische structuur. Vanuit die wormgaten trok het water langzaam de bodem in. Je zag precies de structuur van de

wormgaten. Bij de andere proefopstelling sloeg de bodem dicht en bleef het water achter de glasplaat hangen die boven het maaiveld uitstak. Het stroomde in gootjes richting dal. De onderzoekers vertelden: ‘het enige excuus voor regen om de bodem in te trekken is de aanwezigheid van wormen, en een gezond bodemleven’.

Chris: “Dat is spongiteit hè?”

Albert: “Ja, dat is spongiteit.”

Govert: “De kracht van dit onderzoek was dat het heldere beelden leverde.”

Dankzij de verbeelding blijft het twintig jaar lang in het geheugen gegrift. Het vraagt om de kunst van het weglaten. Fraaie intenties kunnen struikelen over de taal van het ingewikkelde, een expositie van vernuftigheid die toont dat knappe deskundigen iets snappen wat anderen nooit zullen begrijpen. Het gaat niet om ‘Jip en Janneke taal’ maar om inleving.

	Te droog	Goed	Te nat	
	Goed	Te nat	Veel te nat	

Figuur 39. Verschillende woorden voor hetzelfde, gebruikt door professor en boer.

16.3 Dinkel

In de verhalen die wel elkaar vertalen – het is altijd een wisselwerking – kunnen we de stap maken van weten naar begrijpen en van kennen naar kunnen.

Friso: “Heel herkenbaar. Ik had ook al even aangekaart. De inleving in de gedachten en gevoelens van een agrariër is echt heel, heel belangrijk en zeker ook in dit Dinkedal waar een redelijk traditionele bevolking woont. Wij praten dagen, weken lang op ons werk over droogte en klimaat en komen met die ideeën bijeen bij de burger buiten, terwijl die daar dagelijks misschien nauwelijks mee bezig is.”

Friso: "Er zit een enorm gat tussen onze denkwereld, merk ik vaak, en die van de burger in het buitengebied. En als je daar niet bewust van bent en je gaat na zo'n man toe, dan sta je meteen met 5-0 achter. Je moet daar heel tactisch in opereren."

Leo toont via 'share screen' de sheet die is weergegeven in Figuur 39.

Leo: "In dit plaatje zie het taalverschil tussen de professor en de boer, de bureaugeleerde en de praktijkgeleerde. En dat komt dicht bij elkaar door drie jaar droogte. Daar hebben we mee te maken. Ik weet nog niet goed wat we daarmee moeten. Ik hoor Friso zeggen dat boeren vaak traditioneel zijn. Dat is ook wel zo, maar tegelijkertijd zijn het geen verkeerde boeren, als je praat over vakmanschap. Het is zeker niet zo dat zij heikneuters zijn die niet weten wat ze doen."

Vakmanschap uit zich veelal in dóén en verhalen vertellen.

Nick: "Onbekend maakt onbemind. Wij denken vanuit ons vakgebied. Op een bestektekening zetten we keurig rode kruisjes neer, want alle bomen gaan eraan. Maar dat kan voor een burger heel bedreigend en onbekend zijn. Het landschap gaat eraan. Dat geldt ook voor de agrariër. Als je met de boer op zijn grond de bodem ingaat, komt de problematiek tot leven. Dan gaat de abstractie eraf. Je praat pas met iemand op hetzelfde niveau als je beelden deelt. Niet alleen woorden, maar ook beelden."

Nick: "Voor mij is het gebiedsgericht werken het belangrijkste, en het spreken van de juiste taal. Daarbij moeten we het niet hebben over de landbouw en de natuur. Want dé natuur bestaat niet. Staatsbosbeheer denkt daar anders over dan Natuurmonumenten, et cetera. De ene boer gaat over naar kringloop en de andere niet. Toch staat in alle beleidsstukken: dé landbouw en dé agrarische sector."

Door de juiste taal te hanteren, op maat gesneden, tekenen zich spannende contouren zich af in het landschap en voelen mensen zich weer mensen, in plaats van 'de burger'. Waar processen gemiddeld vastzitten, kunnen in het bijzondere grote stappen voorwaarts worden gezet.

17 Communiceren in netwerken (B15)

Bij gebiedsprocessen is geen sprake van traditionele hiërarchische relaties tussen de betrokken actoren (zie ook Figuur 9). Tezamen vormen ze een netwerk. Kenmerken van netwerken zijn dat (1) er sprake is van wederzijdse afhankelijkheid en (2) iedereen brengt en haalt, niet noodzakelijkerwijs gelijktijdig. Mensen investeren. Het opereren in een netwerk stelt hoge eisen aan de communicatie. Kernbegrippen daarbij zijn: interesse en vertrouwen.

Figuur 40. Wederzijdse afhankelijkheid.

17.1 Interesse

Aristoteles gaf aan dat mensen sociale wezens zijn die neigen naar het goede. Dat maakt het begrip 'interesse' zo boeiend – de verbinding tussen mij en de ander – en benadrukt de relevantie van het hebben van vertrouwen in elkaar.

Nettie: "Mensen serieus nemen, of het nou boeren zijn of kinderen, of particulieren, het gaat erom hen serieus te nemen. 'Geen kunstje' heb ik genoteerd."

Nettie: "Het verhaal moet genuine zijn: oprecht. Dat je geen kunstje flikt. Dat je heldere doelen hebt en voldoende speelruimte voor spelers, voor de bewoners, voor de beheerders, voor politici... Met de ingrediënten moet je spelen. De ene keer doe je er wat bij, de andere keer laat je er wat uit. En dat mag geen kunstje zijn, dus niet alles van tevoren bedenken. Je moet het beleven, doormaken met z'n allen."

Gerdien: "Ik geloof erin dat je, totdat je samen tot iets komt, elkaar eerst moet leren kennen, vanuit interesse voor elkaar, luisteren naar wat die ander bezighoudt, beweegt of wat het belang is. We hebben een buurtmaakdag georganiseerd. We hadden Kevers gehuurd (zie Figuur 41). Al die boeren, waterschappers, gemeentemensen met elkaar maakten een tocht door het gebied, waarin we

gewezen waarin we op de agrarische bedrijven geweest zijn en gehoord hebben wat daar speelt. Dat je echt elkaar leert kennen en ideeën en wensen ophaalt, dat je vanuit die dag – het was een ontspannen dag – het proces in kunt gaan om na te denken met elkaar van: hoe gaan we dat nu doen met elkaar?”

Figuur 41. Buurtmaakdag (bron: website ODIN Landschap)

Eelco: “Je hebt boeren die op onze gronden hun bedrijf hebben en hun vak uitoefenen. Zij moeten wel meegenomen worden in het geheel. Het raakt hen ook direct en zeer zeker niet alleen in negatieve zin. Dat is vaak de beeldvorming, maar ook de boeren hebben ook ontzettend last van de droogte. Als meer water in het gebied kan worden vastgehouden, is dat ook goed voor hen. Het gaat niet opeens meer regenen door dit plan. We kunnen er niet voor zorgen dat er meer water komt. Maar áls er water is, kun je er wel langer plezier van hebben.”

Nettie: “Er is veel aandacht besteed aan communicatie. Voortdurend communiceren. We hebben de grondeigenaren langs de Regge, de gemeenteraad en ons eigen bestuur voortdurend op de hoogte gesteld. We hebben geweldig mooie nieuwsbrieven gemaakt... Dat hoef je nog niet eens voor je eigen bestuur te doen, maar vooral voor de streek: Enter en Wierden. Als iets niet goed loopt, weten de mensen hun kanalen wel te vinden. Er is dus heel veel aandacht en energie gestopt in het gebied zelf. Dat heeft zich uitbetaald. Uiteindelijk zijn het bestemmingsplan en werkplan zonder bezwaren en beroepen vastgesteld, in 2017.”

17.2 Opzoeken van weerstand

In elk gezond netwerk ontstaat weerstand tegen ideeën die worden geopperd. Zonder die weerstand ontstaat er maatschappelijke instabiliteit.

Louisa: “Je merk bij de agrariërs, in eerste instantie zitten ze er niet op te wachten, maar dan komen toch de verhalen op tafel van waar ze zelf allemaal mee zitten. Ze

zitten met opvolging of met het stoppen van hun bedrijf. Is het een bedreiging, of is het een kans?”

Louisa: “De weerstand zit vooral in het niet weten waar het over gaat. In eerste instantie starten mensen van: ‘we weten niks, wij horen niks...’ Dus hebben we een communicatie die we moeten starten op de verschillende niveaus. Je kunt ook niet alles voor zijn. Je kunt niet van tevoren bedenken waar behoefte aan is. Daar moet je continu in meebewegen.”

Louis: “De focus houden op het uiteindelijke doel, is toch wel lastig voor sommige mensen. Als er ietsje weerstand komt, wil men afhaken. Dan schiet men al snel in de houding van: ‘ik heb je toch al gezegd dat dit niet wil.’ Dan moet je de mensen toch weer bij elkaar brengen en doorgaan.”

Een klassieke vuistregel bij gebiedsontwikkeling is: 60% van de weerstand is voorondersteld, 30% in het verleden opgeroepen en 10% is echt. Het is de kunst de echte weerstand te doorgronden, want mensen hebben ergens moeite ergens mee, en ervaren dat redelijkheid en billijkheid ver te zoeken zijn.

17.3 Bewoners

Veel bewoners zetten zich in voor de kwaliteit van hun leefomgeving.

Gerdrik: “In dit Reggeproject zou enorm veel gekapt worden: 10 hectare. Alle kades zouden verdwijnen. Daar stonden veel bomen op. De Regge ging voor een groot deel helemaal tussen de bomen door, onder andere hoge eiken, iepen en essen. Die zouden we dus allemaal gaan kappen. We zagen ertegenop, omdat we verwachtten dat dit veel weerstand en bezwaren zou geven.”

Figuur 42. Het logo van de prijsvraag.

Frans: “Dat vond ik best wel een spannend moment. We zeggen hier weleens: ‘het moet eerst slechter worden voordat het beter wordt.’ Er zouden heel veel bomen gekapt worden. Je kreeg al gauw reacties van: ‘die bomen moeten allemaal weg en dat wordt helemaal niets zo...’ De kap wordt wel gecompenseerd, maar voordat je er wat voor terug hebt, dat duurt wel een tijdje.”

Gerdrik: “De buurt, het dorp is gevraagd met goede ideeën te komen. Wat kunnen we doen met het gekapte hout? Dus niet: open haardhout van maken en in de kachel stoppen. Dat was een prijsvraag die we samen met bewoners hebben opgezet. We hebben heel extensief gefaciliteerd: we boden een vergaderruimte en maakten de agenda. De provincie zat er voor 50% in.”

Figuur 43. Het winnende idee, uitgevoerd.

Gerdrik: “Er kwamen vele leuke ideeën: een stuk of tien, van schaapskooi tot bijenstal. Het winnende idee was om een historische brug over de Regge te herstellen, een soort ophaalbrug. Die is opnieuw gemaakt. Er is uiteindelijk geen enkele zienswijze ingediend tegen de houtkap.”

17.4 Werken aan vertrouwen

Vertrouwen komt te voet en gaat te paard, zeggen we in Nederland.

Louisa: “Je kunt het wel vanaf een powerpoint vertellen, maar dat werkt niet.”

Het gaat erom op directe wijze te communiceren.

Louisa: “Dan ontstaat er vertrouwen en gaan ook zij hun kennis en informatie inbrengen. Zo kom je verder.”

Pascal: “We proberen de drempel zo laag mogelijk te houden. We informeren van het begin af aan de mensen over onze plannen en ideeën. We proberen ze daarbij te betrekken. Dat is niet een kant en klaar product op tafel gooien. Je praat in principe over de achtertuin van de mensen. (...) We hebben wel de opdracht om de verdroging tegen te gaan, dus we hebben echt wel een belang. De eigenaren hebben

ook een belang. Voorzichtigheid is nodig om dit proces op te kunnen starten en kans van slagen te geven.”

Over de presentatie die Chiel Bolscher, een van de twee ondernemers die natuur langs de Regge gaat beheren, gaf tijdens een bezoek van Stuurgroep Bargerveen (Drenthe) aan de Regge, vertelt Nettie Aarnink:

“Dat was zo mooi, want het kwam voort uit echte ervaring. De mensen uit Bargerveen ervoeren dat het geen kunstje was. Het was een echt, écht genuïne verhaal.”

Een goed verhaal brengt logos, pathos en ethos¹⁷ bij elkaar, van belang bij de communicatie van boeren.

Louis: “Dat heeft te maken met dat het verhaal klopt. Je kunt hun duiden hoe het in elkaar heeft gestoken. Je wordt bevestigd in je verhaal. Dat wekt vertrouwen. Dan heb je een goede basis om door te praten met die mensen. ‘Zou je hieraan mee willen werken?’”

Pascal: “Een kans van slagen heb je alleen als je medewerking hebt van mensen uit het gebied. Het is geen Natura2000-gebied waar je op een gegeven moment kunt zeggen van: hé, je moet meewerken. Daar hebben we altijd een joker in handen en die hebben we hier in de Baakse Beek niet. We zijn dus afhankelijk van hun medewerking.”

Gerdien: “Je leert elkaar steeds beter kennen, waardoor je steeds meer waardering gaat krijgen voor die ander en zijn kennis, kunde en ervaring op een bepaald vlak. Dat kan zowel zijn vanuit het beheer, het boeren en het onderhouden van het gebied als vanuit de wensen die mensen hebben, zoals in Enter.”

Er is veel onderzoek uitgevoerd naar de wijze waarop vertrouwen kan worden opgebouwd. Vijf belangrijke principes¹⁸ zijn:

1. *Direct contact (dus zo weinig mogelijk via e-mails).*
2. *Het communiceren van intenties: wat willen we nu écht bereiken met z’n allen? Dat blijkt nog best wel lastig te zijn, want een beleidsdoel is geen intentie.*
3. *Dialog over belangen in plaats van claims, dus niet van: wij hebben 1 hectare ruimte nodig.*

¹⁷ https://nl.wikipedia.org/wiki/Middelen_van_overtuiging.

¹⁸ Bron: lezing die prof. Cees van Woerkum op 13 september 2007 heeft gehouden voor het Interregproject “The Urban Water Cycle.”

4. *Onzekerheden van anderen serieus nemen, ook al komen ze voort uit onwetendheid.*
5. *Geen valse verwachtingen wekken.*

Dit lijken opendeuren, maar de realiteit laat zien dat deze vijf principes niet altijd even goed uit de verf komen.

17.5 Keukentafelgesprekken

Zowel bij Reggedal-Enter als de landgoederenzone zijn vele keukentafelgesprekken gevoerd.

Nettie: “We hebben het aangedurfd en de energie gezocht in het gebied. Dat hebben vooral Gerdrik en Jan Klompenburg gedaan. Zij hebben als die keukentafelgesprekken gevoerd, meer dan tachtig stuks. Ze voelden direct van: ‘oe, hier zit spanning. Er moet een klankbordgroep van boeren komen.’”

Pascal: “We beginnen met de mensen goed te informeren. Daar waar de wijzigingen in de plannen die we hebben invloed hebben op percelen, benaderen we de eigenaren persoonlijk. Niet door middel van een inloopavond of een presentatieavond. Nu wordt het door corona wel wat lastiger. Waar de raakvlakken zijn hebben we een 1 op 1 gesprek gehad, in eerste instantie door mij. Van alle gesprekken worden verslagen gemaakt. Op het moment dat ik uit beeld zou raken en de mensen zeggen: ‘we hebben dit en dat met meneer Thijssen afgesproken’ dan is dat in ieder geval vastgelegd.”

Er is een duidelijke relatie met een geïntegreerde werkwijze, want je brengt ideeën bij elkaar, met beide voeten op de grond.

Gerdrik: “En we hebben gezegd: ‘hebben jullie nog goede ideeën, wat we nog niet gezien hebben of andere ideeën, binnen de plangrenzen.’ In Enter zijn de mensen heel begaan met de omgeving en er kwamen dus hele goede ideeën die we in de VO-fase konden inpassen. Hierdoor kregen we veel consensus van de omgeving.”

Het is niet iets dat je ‘effetjes’ tussendoor doet.

Gerdrik: “Het voeren van die gesprekken was best wel heel intensief. Er waren 85 adressen die we soms vaker dan één keer bezocht hebben. Sommigen wel 5 à 6 keer, voordat we eruit waren. Dat hebben we samen met collega’s gedaan en er ook rapportages van gemaakt.”

Pascal: "We hebben nu 15 à 20 gesproken. We zijn rond 't Melder en Wientjesvoort aan de slag. We hebben een doorkijk gemaakt voor de gehele landgoederenzone. De inschatting is dat we met totaal 300 eigenaren te maken hebben."

Govert: "Komt het voor dat je geen voet aan de grond krijgt?"

Pascal: "Nee, tot op dit moment helemaal niet. Er zijn wel eigenaren die afhoudend zijn. Mensen die net ervoor hebben gekozen om in een beekdal van grasland naar akkerbouw te gaan, hebben het moeilijk met plannen waarbij wij het waterpeil omhoog willen brengen. Dan is akkerbouw in zo'n gebied niet meer mogelijk, danwel heel erg lastig. Dan overval je ze."

17.6 Monitoren en feedback

Sociale netwerken hebben het vermogen in zich om te leren. In leerprocessen is de kwaliteit van de feedback cruciaal.

Albert: "Ik zit dan te denken: kun je niet gebiedsgewijs een beek nemen met zijbeken – op dat niveau – waarbij je nauwkeurig gaat monitoren. Je moet er van laten leren. Als de mensen zeggen van 'oh, dat ziet er wel mooi uit' en 'jee wat een fraai rapport, dat ziet er goed uit' maar ze zijn nergens bij betrokken, dan ontstaat de verbinding niet."

Chris: "Ja, je moet ervaringskennis opbouwen. Dat hebben we nu nog onvoldoende."

Govert: "Je moet feedback organiseren. Feedback is breder dan alleen het meetsysteem."

Albert en Chris in koor: "Ja."

Govert: "Bij een lineair vraagstuk kun je volstaan met een meetsysteem, bij een niet-lineair vraagstuk – en daar hebben we het hier over – moet je het hebben over feedback. Feedback gaat door alle laagjes heen."

Albert: "En dan kan de boer zelf, die eraan heeft meegedaan, zijn ervaringen uitdragen, met alle emoties die daarbij horen, vanuit het gehele culturele lichaam, zo noem ik dat. Hij kan vertellen 'zo doen we dat, ik word voor vol aangezien én ik heb ook nog een goede boterham.'"

Tabel 3 toont enkele karakteristieken van feedback bij veranderingen binnen een complex sociaal systeem. Het is meeromvattend dan een regelsysteem waarbij de

stuwhoogte zich aanpast aan gemeten (grond)waterstanden en overstijgt de getalsmatigheid van statistiek.

Tabel 3. Vrij naar: Margaret J. Wheatley (2005) *Finding Our Way*.

Feedback (ongetemd)	Metingen (getemd)
• Specifiek (context-afhankelijk) • Zelfbepalend. Mensen bepalen zelf wat ze belangrijk vinden • Informatie (verhalen) uit alle hoeken wordt toegelaten • Waarden ontstaan (emergeren) • Vernieuwing en verrassingen zijn essentieel • De focus is: adaptatie • Het 'systeem' past zich aan, aan zijn omgeving • Verhalen rond verleden, heden en toekomst	• Generiek • Opgelegd. Criteria (normen, regels) zijn extern bepaald • Informatie zit in vaste categorieën (modellen) opgesloten • Waarden zijn vast en vooraf bepaald • Er wordt gestuurd op voorspellingen • De focus is: beheersing en controle • Het systeem past zich aan, aan de genomen maatregelen • Bepaald door nu en straks

Mensen met veel ervaringskennis – kennis die verkregen is door in de praktijk actief te zijn – hebben vaak veel overtuigingskracht. Ze worden sneller vertrouwd.

17.7 Dinkel

Als er sprake is van gezonde netwerkvorming, en er dus ook sprake is van gezonde dialoog, passen de verschillende beelden die mensen hebben zich aan elkaar aan.

Rini: "Het toekomstperspectief was niet altijd voor iedereen hetzelfde. Dat bleek wel uit het feit alleen dat je het er met elkaar over hebt en je de beelden deelt van: 'zo kijk ik er tegenaan vanuit mijn bedrijf' en 'zo zie ik mijn toekomst'. Zo kweek je in ieder geval een stukje wederzijds begrip. Waar loopt een ieder tegenaan? En in hoeverre liggen die die opgaven in elkaars verlengde?"

Marcel: "Dat heeft alles te maken met elkaar vinden en elkaar meer tijd gunnen. Ook dat. Ik merk dat tijdsdruk en de vraag van wat wel en niet praktisch handelen is – 'oei, dat komt ook weer bij, dat is wel moeilijk hoor' – ervoor zorgen dat we uiteindelijk toch weer smallere sporen gaan volgen."

In een integraal proces is het lastig heel veel sporen gelijktijdig over de volle breedte te berijden. Veel eenvoudiger is het om dimensies toe te voegen aan geïntegreerde processen.

Rini: "Het is daarbij van belang je te verplaatsen in elkaars belangen. Bijvoorbeeld, als je een ambtenaar, een boer en een natuurbeheerder om tafel zet om te praten over één gebied, dan praat eenieder vanuit zijn eigen perspectief en vanuit zijn eigen belang. De ambtenaar heeft de neiging om in abstracties te praten, en de boer, als vakman, praat vanuit zijn eigen bedrijf. Wat is de economische rentabiliteit van mijn bedrijf en eventueel de rentabiliteit van alternatieve inkomstenbronnen? Natuurbeheerders zullen met name vanuit hun eigen perspectief naar een gebied kijken. Volgens mij is juist de kunst om die verschillende perspectieven bij elkaar te brengen en je dus ook die te verplaatsen in het vakmanschap van de ander."

Nick: "Wat ik ook belangrijk vind: in plaats van stroperigheid meer flexibiliteit. We moeten eerder anticiperen op veranderingen. De samenleving verandert snel, maar niet binnen één bestuursperiode."

Gemiddeld verandert er weinig, in het bijzondere, in de marge van wat we waarnemen, mogelijk heel veel.

18 Betrekken bestuur en management (B16)

Communicatie voltrekt zich op drie niveaus: (1) binnen het team dat actief bezig is met de gebiedsontwikkeling op geïntegreerde wijze, (2) met bestuur en management en (3) met een veelheid aan actoren rond het in elkaar passen van de puzzelstukjes op integrale wijze. Juist vanwege de lange doorstroomtijd is het van belang op alle drie niveaus scherp te blijven. Dit hoofdstuk richt zich met name op het tweede.

Figuur 44. Drie niveaus van communiceren.

18.1 Besturen

Zowel bij de Baakse Beek als bij Reggedal-Enter is er aan nadrukkelijke betrokkenheid geweest van de bestuurders, vooral de dagelijkse bestuursleden Peter Schrijver (waterschap Rijn en IJssel) en Nettie Aarnink (waterschap Vechtstromen). Er is ook nauwgezette afstemming geweest tussen bestuurders onderling en de politieke arena.

Nettie: “We hebben al vele projecten gedaan. Reggedal-Enter was een van de laatste kralen aan de ketting. We hadden reeds veel krediet opgebouwd met al die projecten en dan krijg je besturen mee, gemeenteraden... en toch was het spannend.”

Peter: “We hebben toch wel gemerkt dat je dit project er niet tussendoor moet doen. We hebben we een apart overlegmoment voor gecreëerd, waarbij meerdere disciplines aan tafel zitten. Je moet als bestuurder voldoende op de hoogte blijven, want ik kom in het netwerk allemaal mensen tegen.

Harm Jan: “De inzet is om te opereren als één overheid.”

Harm Jan: “We trekken als provincie en waterschap bestuurlijk (gedeputeerde en de dijkgraaf) gezamenlijk op naar het ministerie voor specifieke (gezamenlijke) opgaven en problemen.”

Peter: "Waterschap Vechtstromen heeft meer van dit soort projecten. Daar bezoeken we ook projecten van elkaar. We hebben overleg op collegeniveau, kijken bij elkaar in de keuken en bezoeken elkaars projecten. In het gebied van de Baakse Beek zijn we een aantal keren geweest. Op die manier wordt er kennis uitgewisseld."

Gerdrik: "Het grappige is, we hebben meer werk gehad van de gemeenteraad dan aan ons eigen AB. Ze zijn meerdere keren uitgenodigd binnen het gebied, waarbij we verteld hebben wat we van plan waren te gaan doen, en diverse presentaties gehouden."

18.2 Managen

Zeker als continuïteit in bemensing gewenst is, is nauwe betrokkenheid van het management onontbeerlijk. Managers bepalen inzet van menskracht en geld binnen de bestuurlijke kaders die zijn vastgesteld. Zij kunnen de spanning opvoeren.

Louisa: "Een manager vroeg aan mij: wat is de regie die jij voert op dit project? Daar bedoelde hij mee: hoe zorg jij ervoor dat we voor elkaar krijgen wat we willen? Onze doelen. Maar ik dacht: ik ga dat niet doordrukken. Ik ga het maatschappelijk probleem waar we voor staan duiden en ik ga mensen vragen om met ons mee te kijken hoe we dat in kunnen passen en op kunnen lossen. Daar kan een ander eindplaatje uitkomen dan wat we van tevoren op de tekentafel hebben gemaakt. Dat loslaten, dat vinden heel veel mensen moeilijk."

Adaptieve planning is geen vanzelfsprekendheid.

Eelco: "Het Angelsaksische denken is Nederland binnengestroomd, waarbij de denken dat we ons altijd in moeten dekken. Als in zo'n gebied aan het werk gaat is het levensgevaarlijk, want het kan maar zo zijn dat er een boer boos wordt en met een schadeclaim komt. Dan willen we kunnen zeggen en dat we er goed over hebben nagedacht en dat we alle deelfacetten afdoende hebben behandeld. We hebben alle vinkjes gezet. Maar dat werkt niet. We moeten zeggen 'we gaan het gewoon doen. Hoe erg kan het worden?' Er worden fouten gemaakt en dat is helemaal oké. Die gaan we ook weer oplossen. Maar we moeten niet proberen alle fouten te voorkomen, want dan kom je nooit ergens aan toe. Dat kan niet en duurt het veel te lang. Ik heb het idee dat men heel voorzichtig is, met heel veel voorbereiding, maar er moet gewoon een schop in de grond. Het moet gebeuren. Laat maar zien wat je hebt gedaan. Leer maar van de fouten die je hebt laten ontstaan."

Dit maakt nauwe betrokkenheid van management zo belangrijk.

18.3 Dinkel

Waterschappen waren van oudsher georganiseerd volgens het Rijnlandse model¹⁹. Tegenwoordig ontdekken we steeds meer karakteristieken die passen op het Angelsaksische model²⁰.

Bas: “Toen ik net bij het waterschap kwam werken, mocht ik het WB21-budget beheren, met één miljoen per jaar. Dat was ook met verantwoording achteraf. En ja, dan kon je tenminste gauw schakelen met de grondaankopen. Een kans moet je pakken. Anders dan ben je te laat en zullen we daar eerst nog drie maanden over moeten nadenken en vier maanden over moeten soebatten en voorstellen voor moeten doen die bestuurlijke afgetikt moet worden. Dan ben je te laat.”

Vandaar dat het nauw betrekken van bestuurders zo belangrijk is.

Rini: “Adaptief werken vergt intern binnen onze organisatie het nodige. Maar ik denk ook richting bestuur. Zowel GS als PS in ons geval. Want zij zitten nu ook heel erg op de lijn van: ‘waar stellen we geld voor beschikbaar? En wanneer kunnen we de resultaten daarvan zien? Welke concrete uitkomsten kan ik dan verwachten?’ Kijk maar eens naar onze interne discussie over het programma voor hitte en droogte en wateroverlast dat laatst in PS is geweest.”

Versnippering van taken en verantwoordelijkheden maakt het er niet eenvoudiger op.

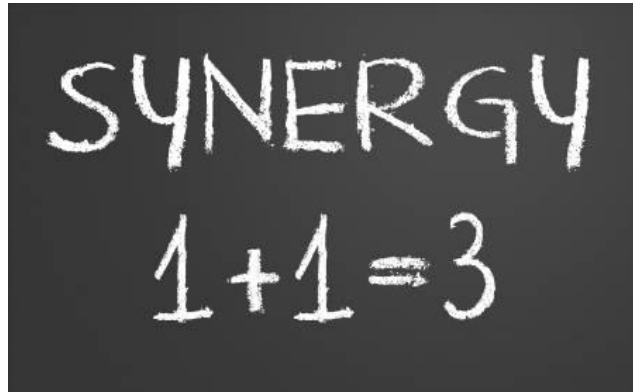
Bas: “We moeten ook iets doen aan bestuurlijke fragmentatie. De ene gedeputeerde is van natuur, de andere gedeputeerde is van water. Bij ons is de ene bestuurder van Natura2000 en de andere bestuurder is van ZON. En dat helpt niet. Dat moeten we op de een of andere manier zien te tackelen.”

¹⁹ https://nl.wikipedia.org/wiki/Rijnlands_model

²⁰ https://nl.wikipedia.org/wiki/Angelsaksisch_model

19 Vormen van een team (B17)

Als verbindingen ontstaan die doorlopend energie opleveren, spreken we over synergie. Bij gebiedsontwikkeling gaat een ploeg langdurig met elkaar aan de slag. Continuïteit is dan ook van groot belang. Het feit dat er sprake is van wederzijdse afhankelijkheid stelt eisen aan de mensen die in het team zitten. Zeker bij geïntegreerd werken is het tonen van één gezamenlijk gezicht van groot belang.

Figuur 45. Het optreden van synergie is geen vanzelfsprekendheid.

19.1 Het belang van continuïteit

De volgende scene komt veelvuldig voor in de waterwereld.

‘Hallo, mijn naam is Piet en ik vervang Marie. Marie is door onze baas op een andere klus gezet. Hindert niet, want ik ben ook hydroloog.’

Mensen zijn minder uitwisselbaar dan soms weleens wordt gedacht.

Louisa: “Heel veel mensen zien dat niet, maar teamvorming is bij ons project een belangrijk onderdeel geweest.”

Louisa: “Het moet zo zijn dat je hier jarenlang gecommitteerd aan wilt blijven. Dat is niet even een advies geven. Dat is vasthouden, verdiepen, hobbels en bobbelen nemen, succesjes vieren...”

Louisa: “Belangrijke vragen zijn: Hoe ziet dit gebied in elkaar? Hoe organiseren we de deelprocessen? Krijgen we het voor elkaar een goed team op te bouwen?”

Gerdrik: “In het team dat het ontwerp verder uitgewerkt heeft, zat een landschapsarchitect. Zij heeft het hele schetsontwerp gemaakt. Dat hebben we goed bewaakt, dat we er zo weinig mogelijk geweld aan doen. De hydrologen waren al bij

het proces betrokken en een gebiedsbeheerder van Landschap Overijssel was voor het project vrijgemaakt. Daarnaast hebben we natuurlijk de projectleiders en de ondersteuners, zij die het bestek gemaakt hebben, het technische adviesbureau en zo. Aanvankelijk hebben we met drie mensen de keukentafelgesprekken gedaan. Later met twee.”

19.2 Andere kwaliteiten

De aard van het werk bij gebiedsprocessen vraagt om speciale mensen.

Peter: “De kwaliteit of de eigenschappen van mensen in zo’n proces, is wel heel erg cruciaal. Dat wil ik wel heel expliciet aan de orde stellen, als dat mag.”

Peter: “Het karakter en hoe ze in staat zijn het gesprek met mensen in het gebied aan te gaan, ook de verschillende waarden en belangen te kunnen wegen en kunnen respecteren, dat is wel heel erg relevant.”

Pascal: “Mijn karakter, mijn rustige overkomen, mijn kennis op dat gebied... Ik ben een generalist en kom aardig ver in veel processen. Daar waar ik net te weinig kennis heb, vliegen we de specialisten in.”

Niet alle teamleden hoeven alles te kunnen, maar tezamen wel heel erg veel.

19.3 Dinkel

In de Werkplaatsessie rond de Beneden-Dinkel zijn ideeën ontstaan voor het inrichten van een team dat het veld ingaat en acteert in geïntegreerde processen.

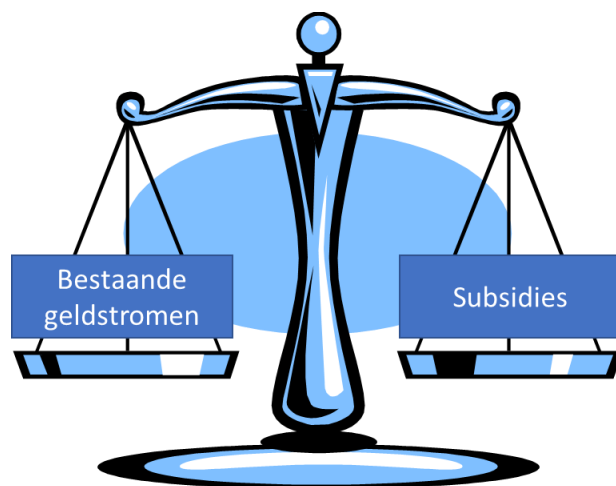
Bas: “Een actie voor de korte termijn kan zijn: een veldteam oprichten. Het gaat erom dat je met de mensen in het gebied gesprekken voert. Misschien moeten we actief een clubje het veld in te sturen.”

Pieter Jelle: “Ja, vorm een veldteam. Ik had gekscherend op de chat gezet: ‘een soort reizende circustent’. Wij zien veel knelpunten. Maar worden die knelpunten ook zo ervaren? Dus ga dat gesprek aan in een breed kader. En probeer inderdaad om, wat jij ook aangaf, met mensen vanuit hun vakmanschap de dialoog aan te gaan.”

Investeren in een gebiedsteam loont.

20 Gebalanceerd financieren (B18)

Alles stroomt: water, energie, verkeer, kennis... zo ook het geld. Ieder gebied heeft een eigen cultuur en een eigen economische structuur. De kunst is om bij gebiedsontwikkeling de reeds aanwezige geldstromen zo goed mogelijk te benutten. Echter, zonder een extra financiële impuls komen sommige gewenste processen niet in beweging... of te traag. Te snel is erg duur, bij te langzaam worden kansen gemist.

Figuur 46. Ook zonder subsidies zijn er veranderingen.

20.1 Het juiste tempo

Voorals het gaat om de aanpassing van watersystemen op agrarische bedrijven en de verbetering van de bodemstructuur, is realiteitszin belangrijk.

Albert: "Het is vaak geen onwil. Als ik mijn bedrijf moet veranderen op basis van te weinig kennis met de mededeling van 'het kost u maar een miljoen', dan denk ik van: 'hoepel maar gauw op. Neem maar een bakje koffie meneer. U zult wel gelijk hebben, maar zo gaat het niet gebeuren.' Je moet het doen in een tempo – in stappen – die de ander kan nemen."

20.2 Bronnen bij elkaar brengen

Daar waar opgaven gebundeld wordt (zie hoofdstuk 6) worden ook geldstromen gebundeld, waardoor de haalbaarheid van de waterhuishoudkundige verbouwing scherper in beeld komt.

Louis: "Er zijn vele partijen die er aangekoppeld worden. Ze hebben allemaal een eigen geldpotje. Veel partijen staan ergens vooraan de lat en benaderen daardoor een gebied op sectorale wijze. Als je de verschillende opgaven die ze hebben over elkaar legt, zie je dat er veel overlap is. Als je die eruit filtert, hou je een groot bedrag aan geld over waarmee je iets extra's kunt gaan doen."

Ben: "De provincie betaalt mee voor de natuurlijke inrichting van het gebied. Daarnaast ontvangt het waterschap een POP3-subsidie voor dit project."

Door creatief aan te besteden, zoals bij Reggedal-Enter, ontstaat extra financiële ruimte.

Ben: "Twee ondernemers uit Enter hebben gezamenlijk de beste bieding gedaan en de aanbesteding gewonnen. Dus twee particulieren worden eigenaar van 85 hectare nieuwe natuur. Het moest ook nog ingericht worden. Het meest spannende was, dat wat vanzelfsprekend is voor natuurbeheerorganisaties, nu uitgevoerd moest worden door twee ondernemers. Hoe gaat dat?"

20.3 Nevendoel

Duidelijk is tevens dat de transitie van een op productie gericht landschap naar een natuurgericht landschap niet zonder kosten is.

Eelco: "Daar zit voor ons ook een nevendoel bij. Met het verschieten van kleur, van puur agrarisch naar iets dat ook met natuur te maken heeft, zijn financiële middelen gemoeid. Dat het programma mogelijkheden biedt om de afwaardering van vermogenswaarden uit te keren aan de grondeigenaren, is voor ons belangrijk."

20.4 Afgewogen subsidiëren

Kritisch nadenken of subsidies is van belang. Enerzijds kunnen procedures zo ingewikkeld zijn dat sommige partijen het nalaten een subsidie aan te vragen, anderzijds kunnen ze niet het gewenste effect hebben.

Pascal: "De meeste subsidies hebben een looptijd van zes jaar en daarvoor gaat een agrariër zijn bedrijfsvoering niet omtrenten. Er moeten regelingen komen waarbij we voor langere tijd zekerheid kunnen bieden."

Daarentegen:

Chris: "Maatschappelijk en sociaal gezien moet er een verandering komen, want je redt het echt niet op de wijze waarop nu met water en bodems wordt omgegaan. Je hoort al heel gauw signalen – nu ook met corona – van: 'we gaan op de fles. Dus als we anders gaan werken, moet dat gesubsidieerd worden.' Tuurlijk niet. Je kunt ze toch niet tot over honderd jaar subsidie geven omdat ze duurzaam gaan boeren. Ze moeten het gewoon gaan doen."

Govert: "Ik citeer in mijn laatste boek een boer in Friesland. Hij zegt: 'schaf alle landbouwsubsidies af, dan krijgen we – dat duurt een paar jaar – een nieuw evenwicht.'"

Albert: "Het is een kwestie van opbrengsten en kosten met elkaar in balans brengen."

Financiële prikkels hebben hun beperkingen.

Chris: "Heel veel dingen kun je niet in geld uitdrukken, vooral waar het gaat over milieu en ecologie."

Albert: "En dan hebben we het ook over effecten van maatregelen op een termijn die we nu nog niet eens onder woorden kunnen brengen, maar die er wel zijn. We kunnen dat niet planmatig vatten, maar die werkingen zijn er wel. Wanneer heb je profijt van een gezond systeem? Misschien zijn dat mijn kleinkinderen. Ik moet er nu wel mee beginnen."

Govert: "Vergeet daarbij niet dat ziekte een verdienmodel levert en gezondheid nauwelijks."

Toch zijn financiële compensaties niet te vermijden. Wellicht kun je jezelf bij de toekenning van subsidies beter richten op risico's dan op beleidsdoelstellingen.

Chris: "We moeten het veranderingsproces zien als een transitie. In de beginfase van de transitie kun je de boeren die bereid zijn een risico te lopen wel kunnen compenseren. Dat doe je een aantal jaren, totdat er steeds meer komen."

Albert: "Ja, dan ga je het afbouwen."

Govert: "Je moet mensen over een drempel helpen, maar niet eeuwig subsidie beloven. Ze moeten wel het perspectief hebben dat ook op termijn een economisch gezonde situatie aanwezig is."

Albert: "Ja, dat het voor hun zinvol is van: 'zo kan ik ondernemen. Dan zit ik niet met een saldo dat ongelukkig is.' Ze moeten er ook profijt van hebben."

En je moet niet het kind met het badwater weggooien.

Albert: "De aanleg van het watersysteem zoals dat er nu ligt is een gigantische investering geweest. Dat moet je nog steeds zo goed mogelijk benutten. Het is niet

zo van: 'hoepel op met die zooi, weg ermee.' Probeer de waterlopen om te bouwen. WATERNOOD is al een stap in de richting, misschien ook nog andere manieren. Een deel van de maatregelen zou ik wel buiten die waterlopen zelve zien te krijgen. Fysiek is daar heel veel reden voor, maar ook om de mensen los te weken van de opvatting van 'we kunnen toch alles met waterlopen, sloten oplossen?' 'Hebben we tekort? Dan een nieuwe sloot voor de aanvoer.'"

Chris: "Het gaat om het land, het landgebruik... alles."

Als het systeem blijft zoals het nu is, zullen er steeds meer schadeclaims komen.

20.5 Dinkel

Vaak wordt veel nadruk gelegd op kosten (lasten). Er worden doelen geformuleerd. Om deze te halen moeten kosten worden gemaakt. Echter, er zijn ook baten.

Wim: "Volgens mij moet je in dit kader kijken naar de verdeling van lasten en baten. Wat je vaak ziet is dat als de lasten op de ene plek terechtkomen en de baten op een andere. Dan gaat het om initiatieven die niet heel kansrijk zijn. Dus als de boer wat moet doen waar hij zelf niet wat aan heeft, dan zijn dat vaak niet de dingen waar je het eerst aan moet denken, volgens mij."

Tevens kun je ervoor zorgen dat lusten, lasten en zeggenschap dicht bij elkaar blijven.

Marcel: "Dit zegt ook iets over waar je aan de slag moet. Als je weet wie eigenaar is of beheerder, dan kun je daar ook makkelijker focus aanbrengen op de drie punten van lusten, lasten en zeggenschap."

Om effectief te kunnen handelen is het wellicht gewenst een Landinrichting 2.0 op te zetten. Dat maakt het mogelijk een gebiedsfonds in het leven te roepen.

Rini: "Een belangrijke factor voorheen was dat je een grondinstrumentarium had. Je kon gronden aankopen, je kon schuiven met gronden en je kon kortingen toebedelen. Dat was een sterke factor van het landinrichtingsinstrumentarium. Nu ben je, zoals Bas aangaf, nog redelijk gehandicapt als gaat om grondbeleid. Vaak is deze gekoppeld aan één individuele opgave."

Pieter Jelle: "Ik denk wel in oplossingen, zoals het inrichten van een gebiedsfonds of het vormgeven aan Landinrichting 2.0. Zet dit fonds op en durf met een team de vrijheid daarbinnen in te vullen. Dat is wel een mooie oplossingsrichting."

21 Streven naar schoonheid (B19)

Een positieve waardering van een gebied hangt voor een belangrijk deel af van de esthetische kwaliteiten. Vooral als recreatie en toerisme in beeld zijn, speelt de schoonheid een opvallende rol. Natuurlijkheid, ruimte en schoon water zijn belangrijke ingrediënten.

Figuur 47. Mensen voelen zich aangetrokken tot het grensgebied van land en water.

21.1 Beleven

De wijze waarop mensen een landschap beleven, hangt samen met duurzame ontwikkeling.

Frans: “Ons uitgangspunt is om een prachtig natuurgebied veilig te stellen voor de toekomst. Een gebied dat er moet zijn en blijven voor de bewoners van Enter. We hechten erg veel waarde aan de beleving van het gebied door er te kunnen wandelen en aansluiting te zoeken met bestaande fiets- en wandelpaden.”

Chris: “In het gebied van de Zandwetering is WATERNOOD wel uitgevoerd. De Zandwetering is een waterlichaam dat vanaf de bovenloop tot aan Zwolle met natuurvriendelijke oevers is uitgevoerd, verontdiept, met bergingen ernaast. Het is schitterend. De kinderen zwemmen erin en het is echt helder water. Er zitten waterplanten in en er wordt gekanood. Voorheen werd je daar bang van, zo’n rechte verontreinigde bak water. Je ziet nu dat de boeren die daar wonen met hun kinderen het prachtig vinden. Hun vrouwen hadden steeds van hun mannen gehoord van ‘dat kan helemaal niet.’ Ze vertelden: ‘dan verdient mijn man geen geld meer en ik ook

niet, dus moet het gewoon zo blijven.’ Nu hebben ze gemerkt dat de boeren net zo goed uit zijn qua waterhuishouding, en zelfs beter, maar het ziet er nu veel mooier uit. Mooi helder, prachtige natuur.”

Het begrip ‘beleving’ staat pas sinds 1972 in het Nederlandse woordenboek. Ooit was de schoonheid van het landschap een vanzelfsprekendheid. Hoe sterker de dreiging, hoe nadrukkelijker de betekenis ervan wordt.

21.2 Recreëren

Voor mensen die in en nabij Enter wonen, heeft de Regge na herinrichting een herkenbare recreatieve meerwaarde.

Frans: “Als ik hier door het raam kijk, dan zie ik het gebied. Ik loop er alle dagen en zie zoveel mensen meer wandelen dan er ooit gewandeld hebben en ik woon hier al veertig jaar.”

Gerdrick: “Er loopt een fietspad parallel aan het gehele traject. Dat is tijdens de Landinrichting al aangelegd.”

21.3 Het verbinden van landschappen

Voor landschapsarchitecten is het de uitdaging schoonheid te verbinden met andere waarden.

Gerdien: “Hoe laat je de landschappelijke karakteristieken aanhaken? De Regge meandert door verschillende landschapstypen. Dat is zo mooi aan Twente, je hebt niet overal hetzelfde. Het wisselt heel erg. Je moet het Reggedal daarom niet zien als een afgebakend natuurgebiedje dat niet meer aanhaakt op zijn omgeving. Daar ontstonden ook best veel discussies over. Het is niet een natuurgebied met een hek eromheen, dat mooie Reggedal, met daaromheen een andere wereld. Zo moet je dat niet zien. Het moet haken in dat landschap.”

Gerdien: “Wat ik heel mooi vindt aan het plan... Er is een opgave vanuit het watersysteem. Daardoor laten we de Regge meanderen en geven deze meer lengte. We maken een smaller profiel in het bakje, met meer ruimte voor overstroming. Met dat basisgegeven ga je kijken hoe je dat in al die verschillende landschappen die de Regge doorkruist een invulling geven. De Regge net ten zuiden van Binnengait, ten zuiden van de A1, is net het omgekeerde poffertjespanlandschap, met al die dekzandkopjes. Daar reageert de Regge ook op, de kopjes en laagtes in het landschap. Ik vind dat dat mooi gelukt is in dat gebied. Dat voel je ook, als je daar bent.”

22 Inspelen op de Omgevingswet (B20)

Het wettelijk kader voor gebiedsontwikkeling is behoorlijk aan het veranderen, vooral door de introductie van de Omgevingswet, vermoedelijk 1 juli 2022. Zesentwintig wetten worden vervangen door één. De wet speelt in op een vernieuwende wijze van gebiedsontwikkeling, met nadrukkelijker oog voor geïntegreerde werkwijzen. Belangrijke begrippen zijn: waarden, vertrouwen en participatie.

Figuur 48. Twaalf aspecten²¹.

22.1 Waarden en vertrouwen

In Figuur 48 zijn twaalf aspecten. Deze zijn geordend van fysisch, chemisch en biotisch naar esthetisch, juridisch en moreel. De 21 lagen in dit rapport zijn op soortgelijke wijze geordend. Er is begonnen met sprengwerking, bodemstructuur en herstellen van het natuurlijke systeem en er wordt toegewerkt naar ethisch handelen. Alle aspecten spelen altijd en overal, maar worden pas *waarden* als mensen er betekenis aan toekennen.

De Omgevingswet geeft aan dat er in gebiedsprocessen samengewerkt moet worden op basis van *vertrouwen*. Daarbij worden niet zozeer functies toegekend aan gebiedjes, zoals voorheen in waterhuishoudingsplannen of bestemmingsplannen, maar wordt ingezet op co-creatie waarbij waarden worden toegevoegd aan een gebied.

²¹ Deze indeling is vooral toegepast bij stedelijke projecten, waar water slechts een bescheiden onderdeel vormt van de lokale dynamiek. De twaalf aspecten zijn uitgebreid beschreven in het rapport over multifunctionaliteit van het [Europese project PURE](#), over de *urban fringe*: de zone tussen stad en land.

22.2 Participatie aan de voorkant

De nieuwe wet maakt nadrukkelijk onderscheid tussen participatie en draagvlak. Draagvlak kan het resultaat zijn van zorgvuldige participatie. Er hoeft geen volledig draagvlak te zijn – bij complexe projecten is dat vrijwel onmogelijk – maar er moet voldoende mogelijkheid voor direct betrokkenen zijn geweest om bij te dragen in de ontwikkeling van plannen. Dit maakt het noodzakelijk aan de voorkant van een proces reeds actief te werken aan participatie, zodat het draagvlak toe kan nemen.

Louis: “We hebben aan het begin van het proces draagvlak opgehaald bij de landgoedeigenaren. We hebben het verhaal verteld en zij snaptten het ook. Zij zeiden: ‘ja, zo werkte het vroeger ook en dat willen we wel terug.’”

22.3 Contract

Het aan de voorkant expliciet maken van doelen, rollen en verantwoordelijk (bouwsteen B06) en werken aan draagvlak, vraagt in flinke inspanning. Het is verstandig de resultaten daarvan te verankeren. Bij de landgoederenzone is dit gebeurd door betrokkenen een intentieverklaring te laten ondertekenen.

Harm Jan: “De intentieverklaring is vorig jaar – 2019 – ondertekend. Hierin staat dat we de ontwikkelingsvisie die is opgesteld voor de landgoederenzone omarmen en als vertrekpunt willen hanteren voor het vervolg van het project. We willen gezamenlijk aan de slag met dit project, zodat het een succes wordt. Het is ondertekend door de betrokken overheden: de gemeente Bronckhorst, waterschap Rijn en IJssel en de provincie. Het Bronckhorster Kroonjuwelenberaad (een overlegorgaan van enkele landgoederen in die gemeente) en LTO-Noord, regio Oost ondersteunen de Ontwikkelvisie en nemen actief deel aan de uitvoering.”

22.4 Taalhandeling

Op het moment een fase is afgesloten, een bulk werk is verricht en de betrokkenen trots zijn op wat er is bereikt, is het van belang daar specifiek aandacht aan te geven, in de vorm van een [Speech Act](#), oftewel een taalhandeling. Daarbij wordt een act uitgevoerd waarbij teruggekeken wordt, een balans wordt opgemaakt en naar de nabij toekomst wordt gekeken. Ook al zijn werkzaamheden voltooid, het gebied blijft zich ontwikkelen en moet goed worden beheerd. Bij project Reggedal-Enter is onder andere een monument onthuld (zie Figuur 49). De [site](#) van waterschap Vechtstromen zegt het volgende hierover:

“Op ludieke wijze onthulde db-lid Nettie Aarnink het monument dat de samenwerking van de verschillende partijen illustreert: de handafdrukken in beton die bij de start van het project werden gezet, zijn op een kunstzinnige wijze teruggekomen op de oever van de Regge.”

Er is daadwerkelijk sprake geweest van een act, vastgelegd in een [filmpje](#).

Nettie: “Dat was echt een manier van hoe maken we een mooi eind aan zo’n project, met een beetje humor. Iemand had een script gemaakt en alle spelers een rol gegeven. Ik dacht even van ‘waar begin ik aan?’ Vroeger heb ik veel toneel gespeeld, dus ik heb mijn pet opgezet, letterlijk en figuurlijk, en doe precies wat mij gevraagd wordt. Ik moest op mijn fiets een weg oversteken terwijl er een auto aankomt. Dan moet je er maar op vertrouwen. De automobilist was meneer Roetgering, een van de twee ondernemers.”

De inzet van de Omgevingswet is niet zozeer bedoeld om gebiedsprocessen eenvoudiger te maken, maar om de complexiteit van een gebiedsproces goed aan te laten sluiten op de complexiteit van het gebied zelf. Daardoor kan het proces eenvoudiger worden – en leuker – maar dat gaat niet automatisch.

Figuur 49. Kunstwerk met handafdrukken in beton.

22.5 Dinkel

Voor de Beneden-Dinkel ziet men kansen om via de Omgevingswet weer elementen terug te krijgen van aloude landinrichting. Waar het gaat om het verhogen van grondwaterstanden wordt het volgende gezegd.

Leo: “Voor de korte termijn focussen we op beheer en voor de lange termijn op de inrichting. Waar kunnen we echt slagen maken met inrichting? Dat doen niet de waterschappen zelf. Het meeste gebeurt in het kader van landrichting. Zelfs in Tubbergen is via het raamplan alles nog aangepakt aan slootjes en beken et cetera. Je ziet dat overal waar geen ruilverkavelingen of landinrichtingen zijn geweest, je de prutsslootjes nog ziet die we nu graag willen. En verder zie je overal de diepe bakken met een op twee taluds, driedubbel overgedimensioneerd. We moeten toe naar

Landinrichting 2.0. Dat stelt het Rijk nu ook in het kader van ruimtelijk beleid en de vele transities: misschien moeten we meer de regie nemen in plaats van alles doorschuiven naar de provincie en gemeenten. Daar is wat te verdienen.”

Dat vraagt om een proactieve rol van waterschappen bij de totstandkoming van Omgevingsvisies en Omgevingsplannen.

Marcel: “Die oude ruilverkavelingen, hoe lang duurden die? We moeten ons blijven beseffen dat het tijd nodig heeft. Je moet er beginnen een keer, huppakee, maar je bent er wel dertig jaar mee bezig.”

De relatie met bouwsteen B12 (het accepteren van een zekere traagheid) is hier nadrukkelijk aanwezig.

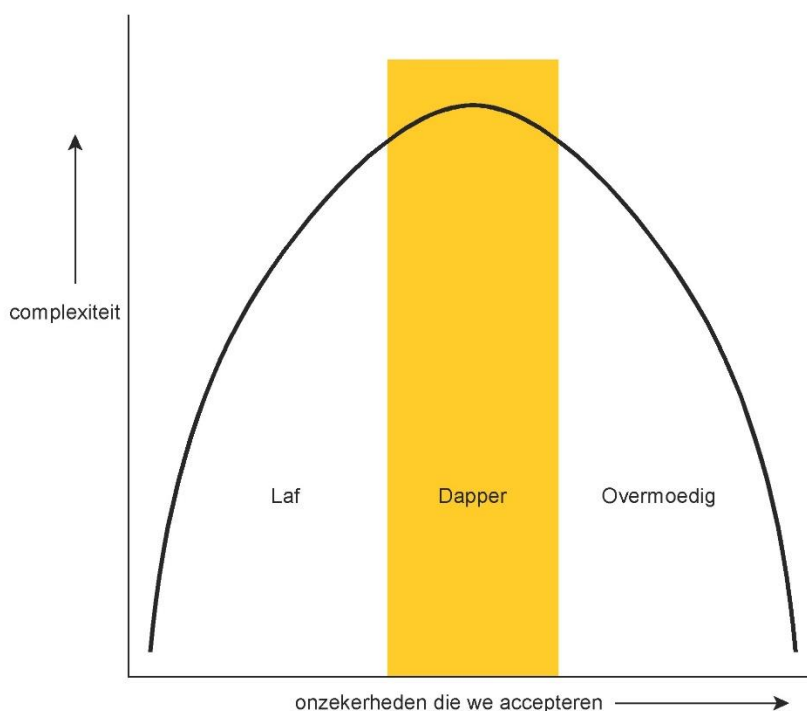
Wim: “De kracht van de landinrichting was dat al die opgaven gebundeld werden en dat het allemaal op één tafel lag en dat men daar goede mixen kon vinden. Dus daardoor duurde het een stukje langer, want dan kwamen er weer nieuwe opgaven²² bij.”

Leo: “Je had deeladviezen, uit landbouw, recreatie, natuur en wegen. En daar maakte je dan een pudding van. Nu krijg je extra adviezen vanuit het klimaat, de energie, biodiversiteit... dan doe er dertig jaar over, maar dan heb je ook wat.”

²² Het feit dat beleid continu verandert en regelingen steeds anders worden, ontmoedigt veel mensen die in de praktijk aan de slag willen met verduurzaming.

23 Ethisch handelen (B21)

In een gebiedsproces willen we iets goeds bewerkstelligen, waarbij opvattingen over wat goed en fout is, sterk kunnen verschillen. De een denkt meer in termen van doelen (duurzaamheid en kwaliteit van leven) de ander in termen van plicht (lef, het hebben van ambitie). In de geselecteerde projecten komen vele invalshoeken aan bod. Het feit dat mensen verschillende opvattingen hebben, kan een kracht zijn. Het is daarom van belang de dialoog over 'het goede' levend te houden.

Figuur 50. De dappere middenweg tussen lafheid en overmoed is niet de eenvoudigste weg.

23.1 Doelen

Duidelijk is dat een belangrijk deel van de doelen voortkomt uit vastgesteld beleid.

Ben: "Het belangrijkste waterdoel is de invulling van de KRW, de Kaderrichtlijn Water. Daarbij gaat het om een natuurlijke inrichting. Daarnaast is het van belang dat we rekening houden met de achterliggende landbouwgebieden. De boeren rond het Reggedal hebben een belang bij een voor de landbouw goed peilbeheer."

Dat doelen elkaar op spanning kunnen zetten, blijkt al gauw.

Ben: "Tevens moesten we de bevaarbaarheid voor de Enterse Zomp garanderen. Deze vraagt een bepaalde waterdiepte. In het kader van de Kaderrichtlijn Water wil

je zo weinig mogelijk stuwen, wat de waterdiepten kritisch maakt. In de zomer wil men graag varen.”

23.2 Ambitie

Mede omdat het hoog houden van grondwaterstanden vraagt om een flinke verbouwing (zie bouwsteen B03) is het van belang hoog in te zetten.

Louis: “Leg de lat hoog, op een tien. Tijdens het proces zak je vanzelf wel, want iedereen heeft een wensenpakketje klaarliggen. Dan daal je vanzelf wel naar een acht of een zeven. Dan ziet het er nog steeds leuk en aardig uit en functioneert het systeem zoals het bedoeld is. Begin je met een zeven of een zes, dan duik je al heel snel in de min. Dan functioneert het allemaal net niet, terwijl we er wel veel belastinggeld tegenaan gooien.”

23.3 Lef

Aristoteles stelde in zijn Ethica dat we een koers van dapperheid (lef) moeten bewandelen tussen laf en overmoed in (zie Figuur 50).

Eelco: “Het project biedt dus heel veel kansen. Vanuit mijn rentmeesterachtergrond vind ik het heel erg prettig om met dit landgoed een stap voorwaarts te maken. Op de winkel passen, daarvoor heb je genoeg mensen die dat kunnen. Je moet ook je nek durven uitsteken, zodat je het voor de toekomst goed maakt.”

Uitsluitend op de winkel passen kan worden gezien als laf. Teveel gelijktijdig willen en geen keuzes durven maken, kenmerkt overmoed. Het op een innovatieve wijze aanbesteden van eigendom en beheer van Reggenatuur is zeker een dappere zet geweest.

Ben: “Het was zo dat de provincie in de landinrichting de gronden die een natuurfunctie kregen vrijwel altijd toedeelde aan een terreinbeherende instantie, zoals Landschap Overijssel, Natuurmonumenten of Staatsbosbeheer, die dan het beheer deed. Bij dit project is hier niet voor gekozen. De provincie heeft een openbare aanbesteding gehouden. Mensen mochten inschrijven voor welk bedrag ze de gronden in eigendom wilden overnemen en het eeuwigdurend beheer zouden willen uitvoeren.”

23.4 Wenkend perspectief

Voor alle betrokkenen moet er iets goeds in de plannen zitten.

Harm Jan: “Het heeft ook te maken met het wenkend perspectief, zoals dat heet. Er moet iets in zitten voor alle betrokken partijen.”

Harm Jan: "Een wenkend perspectief voor de landbouw is belangrijk, hetgeen nog wel een uitdaging is gezien de verschillende ontwikkelingen die spelen in relatie tot de landbouwsector. Het ontwikkelen van passende verdienmodellen kan hieraan bijdragen. Hiervoor zijn inmiddels initiatieven gestart bij onze collega's van Agrifood. In het kader van de Omgevingswet wordt gedacht om ook de ontwikkeling en vaststelling van instrumenten meer samen te doen met betrokken overheden."

23.5 Duurzame ontwikkeling

Veel van wat bereikt kan worden in een gebiedsontwikkelingen, wordt pas zichtbaar in de toekomst.

Frans: "We proberen iets wat verloren is gegaan weer in te halen. Het is een soort donatie aan de toekomst, zou je kunnen zeggen."

Zeker in relatie tot de landbouw is het spannend.

Ben: "Het gaat hier goed. Ze gaan echt voor een optimale natuurinrichting. Dat zie je elders in het land nog wel eens spannend worden met boeren die landbouwgronden afwaarderen in natuur en dat ze toch een beetje het randje opzoeken van wat mag en gewenst is."

Een duurzame ontwikkeling vraagt om een trendbreuk.

Louis: "Als je er goed over nadenkt dan zie je dat de maakbaarheid er in het onderbewuste is ingeslopen. Daar ontstond een hele markt omheen. Het gebeurde gewoon."

Eelco: "Bij sommige boeren zijn de plannen tegen het zere been, want 'alles wat met natuur te maken heeft wordt betaald, en wij moeten hier ons brood verdienen en dat valt allemaal niet mee.' En deels is dat ook wel zo. Boeren zitten in de klem, de houdgreep van de Rabobank, Campina en de accountant. De kostprijs moet omlaag en de productie moet omhoog. Dat is eigenlijk wat de tegenstelling geeft tussen landbouw en natuur. Landbouwpercelen zijn echt akkers geworden, grasakkers, waar gemaaid wordt, met weinig soorten planten, monocultuur, vernietiging van het bodemleven... en dat snap ik wel, want het is niet terug te voeren op de beslissing van een boer, maar het gevolg van het systeem dat we met z'n allen in verzeild zijn geraakt, maar waar we wel langzaam afscheid van moeten nemen. Het is niet oké voor de biodiversiteit en niet voor onze gezondheid."

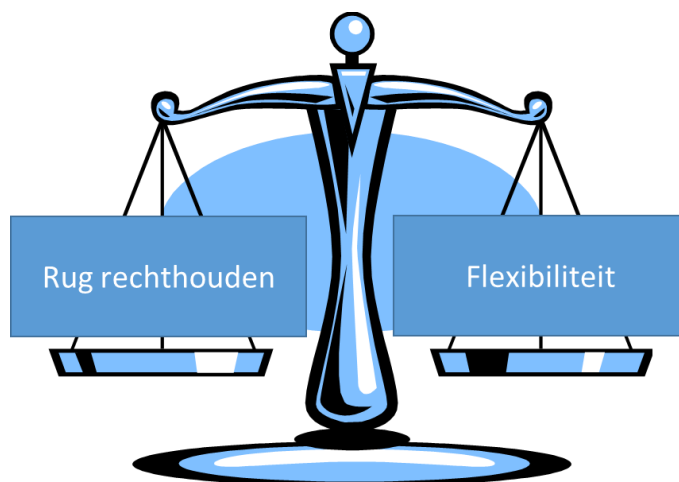
Boeren zijn zich terdege bewust van de noodzaak van verandering.

Pascal: “Ja, daar zijn ze zich wel degelijk van bewust. Het zijn negen van de tien allemaal slimme mensen die goed weten waar ze mee bezig zijn. Het is alleen dat ze van gedachten moeten veranderen. Deze generatie, en ook de generatie die eraan zit te komen, zit nog een beetje op de gedachte dat agrarisch natuurbeheer een beetje eng is, niet echt stoer. Er zijn relatief weinig die daar echt voor open staan. Ze zitten nog in de modes van groei. We moeten nu eigenlijk naar een systeem toe van waar we kijken of we in plaats van de groei een paar stapjes terug doen en met andere mogelijkheden toch de inkomsten behouden die ze nu hebben.”

En dan is het ook goed om rekening te houden met demografische ontwikkelingen.

Louisa: “Nieuwe bewoners uit ‘het westen’ hebben veel belangstelling voor dit gebied, en interesse. We hebben ze ook nodig. Zij maken ook een behoorlijk aandeel uit van de vrijwilligerspoule.”

Door de coronacrisis en het feit dat thuiswerken meer regel gaat worden dan uitzondering, zorgt ervoor dat landelijk wonen aan populariteit toeneemt.

Figuur 51. De balans die het adapteren mogelijk maakt.

23.6 Uitstralen

Als goede projecten worden gerealiseerd, kunnen mensen uit andere provincies en streken daarvan leren.

Nettie: “Als waterschap – ik zit nu voor de tweede periode in het bestuur – waren we al langer bezig met de Regge. We hebben veel projecten daar gedaan. De directeur van Natuurmonumenten vertrok ooit naar de andere kant van het land en zei tegen mij ‘wees zo zuinig op de Regge. Jullie hebben zoiets unieks gedaan als waterschap. Daar moeten jullie veel meer over communiceren, want dat is ongekend.’”

23.7 Dinkel

Bij gebiedsontwikkeling Beneden-Dinkel is men bewust van het feit dat het proces lang gaat duren. Het is de kunst in die tijd zowel koersvast te zijn als in te spelen op veranderingen (zie Figuur 51).

Leo: “Nu heeft iedereen de mond vol over de Sahel: alleen maar droogte. Maar er hoeft maar één keer een natte zomer te komen... en dan is droogte opeens niet zo belangrijk meer en het gaat veel meer om wateroverlast. Dan kun je alle watergangen opnieuw anders gaan ontwerpen.”

Pieter Jelle: “Dit vinden wij als overheden volgens mij erg lastig. We zijn moeilijk in staat om te reageren op onze omgeving: het tonen van flexibiliteit. Er komen volgens mij vele kansen voorbij. Het is dan de kunst de juiste middelen bij elkaar te brengen en op het juiste moment mee te liften.”

De bouwstenen zijn weliswaar afgeleid van beschouwingen over het tegengaan van te snelle grondwaterdalingen, maar veel bouwstenen hebben uiteindelijk betrekking op mensen en de wijze waarop deze omgaan de leefomgeving en met elkaar.

Marcel: “Wat ik ook haal uit de sessie over de bouwstenen is: de menselijke maat. Deze is zoek door het systeem. En dat geldt ook voor ons systeem, waar wij mee bezig zijn in ons werk. We zullen ons management en onze bestuurders moeten overtuigen dat we ons systeem daarom aanpassen.”

24 Vernieuwende aanpak?

De motie Geurts (zie 1.2) stelt dat een nieuwe aanpak nodig is ten aanzien van het verhogen van de grondwaterstanden en roept op tot pilotprojecten. Leveren de 21 de gevraagde nieuwe aanpak? Zo ja, hoe verder?

Figuur 52. Landgoed 't Medler.

Wie de bouwstenen goed bekijkt, ontdekt dat ze los van elkaar bevestigen wat we eigenlijk al wisten. Ze leveren beproefde kennis. Zo nieuw zijn ze niet. Echter, in combinatie dragen ze bij aan de effectiviteit van de geselecteerde projecten, op vernieuwende wijze. Ze ontlelen kracht aan elkaar en hangen met elkaar samen. Regelmatig wordt bij de beschrijving van een bouwsteen verwezen naar een andere. Kortom, bij elkaar opgeteld leveren ze de gevraagde nieuwe aanpak, een degelijke basis voor het hanteren van de in de motie beschreven complexiteit.

Het meest vernieuwende in de aanpak die voortvloeit uit de toepassing van de 21 bouwstenen, is het maken van onderscheid tussen de geïntegreerde werkwijze en integrale werkwijze. Hierdoor krijgen de bouwstenen extra betekenis.

Zijn we er nu? Nee, want dit document is slechts 'papier'. De echte waarde wordt pas verkregen als de bouwstenen zich doorontwikkelen in wisselwerking met andere praktijkprojecten en -processen. We dagen medewerkers en bestuurders in de waterwereld uit de bouwstenen toe te passen en er hun voordeel mee te doen. Na enige jaren kan er dan een aangepaste versie van dit rapport worden uitgebracht.